॥ श्रीः ॥

मध्यसिद्धान्तकौमुदी ।

नत्वा वरदराजः श्रीगुरून् भट्टोजिदीक्षितान् ।
करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

अइउण् ।१। ऋऌक् ।२। एओङ् ।३। ऐऔच् ।४। हयवरट् ।५। लण् ।६। ञमङणनम् ।७। झभञ् ।८। घढधष् ।९। जबगडदश् ।१०। खफछठथचटतव् ।११। कपय् ।१२। शषसर् ।१३। हल् ।१४। इति सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लण्मध्ये त्वित्सं-

---

१ नतस्त्वमुत्कृष्टः त्वत्तोऽहमपकृष्ट इत्याकारकज्ञानजनककरतलशिरःसंयोगानुकूलो व्यापारो नतिः, क्त्वाप्रत्ययार्थस्तदुत्तरकालिकत्वं तत्समानकर्तृकत्वं च । तथाच तादृशनमस्कारोत्तर नमस्कारसमानकर्तृका च या मध्यसिद्धान्तकौमुदीविषयिणी कृतिस्तदाश्रयो ग्रन्थकर्तेति बोधः पर्यवस्यति । २ 'नास्ति तत्त्वं गुरोः परम्' इत्याद्युक्त्या गुरोरेव परमपदार्थत्वाद्गुरूनित्युक्तम् । ३ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, तदधीते विदन्ति वा पाणिनीयास्तेषाम् । ४ मध्यसिद्धान्तकौमुदीमिति । अत्यल्पाऽनल्पाभ्यामन्ये मध्यभूताः सिद्धान्तास्तेषां प्रकाशिकाम् । ५ णादीनामनुबन्धः अणादिसंज्ञार्थः । ननु सवर्णयोरनयोः पृथग्ग्रहणं किमर्थं । लृकारादीनां सवर्णा उक्ता इति चेत् तयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमेवैतत् । तेन ऋ ३ सहित्र इत्यत्र अनृत् इति निषेधो न भवतीति । केचित्तु वार्तिकमदृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः पृथग्ग्रहणमित्याहुः । केचित्त्वकारादिस्वराणां चादिषु पाठात् 'चादयोऽसत्त्वे' इति निपातसंज्ञायां 'निपात एकाच्' इति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावाच्च सन्धिरित्याहुः । ६ वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधाय संहिताया अविवक्षणादेतेषु न संधिरिति बोध्यम् । ७ अण् आदिर्यासां ता अणादयः, अणादयश्च ताः संज्ञाश्चेत्यणादिसंज्ञाः, अणादिसंज्ञाभ्य इमानीत्यस्वपदविग्रहः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति नित्यसमासत्वात् । ८ हयवरट् इत्यादिषु । ९ उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यनेन

अचः। हकारो द्विरुपात्तोऽयणहिति शल्यपि यथा स्यात्॥ अर्हेणेत्यादि सिद्धं भविष्यति॥ हलन्त्यम् ।१।३।३। उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात्। उपदेश आद्योच्चारणम्। सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र॥ अदर्शनं लोपः ।१।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्॥ तस्य लोपः ।१।३।९। तस्येतो लोपः स्यात्। णादयोऽणाद्यर्थाः॥ आदिरन्त्येन सहेता ।१।१।७१। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। यथा अण् इति अइउवर्णानां संज्ञा। एवमच्, हल्, अल्, इत्यादयः॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ।१।२।२७। उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः। वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा॥ उच्चैरुदात्तः ।१।२।२९। ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्॥ नीचैरनुदात्तः ।१।२।३०। ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञः स्यात्॥ समाहारः स्वरितः ।१।२।३१। उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहृतौ यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्। स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।१।१।८। मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। लृवर्णस्य द्वादश। तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश। तेषां

---

१ अर्हेणेत्यादावन्यथा नेति ण्यणहि पाठः। २ अनुदात्तादौ 'इक् इगुपधात्' इत्यत्र चेः प्रमादेः। ३ इति अन्त्यमित्येव विग्रहः सुगमः। ४ आद्याः पाणिन्यादयस्तैः कृतं समयनुशासिकारोच्चारणम्। ५ अष्टाध्याय्यां पूर्वपठितानन्तरोक्तस्य। उक्तलक्षणमेतत्। यथितदकर्थोऽपि बोध्यः। ६ लाभ्यनोऽर्थो वा विद्यमानता। ७ अइउण् ऋलृक् इत्यादिष्वन्त्या ण क् इत्यादयः अण् अक् इत्यादि प्रत्याहारार्थाः। ८ उकारश्च ऊकारश्च उवर्णदीर्घे कृते असि परतो यणि वः इति रूपम्। ९ ह्रस्वदीर्घप्लुतानां पूर्वोक्तानामुकाराणाम्। १० ह्रस्वादिभेदेन उदात्तादिभेदेन चोक्तः। ११ वचनशब्दोऽत्रोपेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः। मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यात्।

ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।१।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । (ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । ऌतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि ॥ ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च । हशः संवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ≍क≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ≍प≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।१।१।६९। अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण । कुचुटुतुपु एते उदितः । तदेवं अइत्यष्टा-

---

१ आस्ये भवमास्यं, आस्यं च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्ने तुल्ये सदृशे आस्यप्रयत्ने यस्य । २ कु इति क ख ग घ ङा ग्राह्याः । ३ अत्र तपरकरणमसंदेहार्थं, तेन ह्रस्वस्यापि संग्रहः स्यात् । ४ कादयो मावसानाः स्पर्शा इति वक्ष्यमाणानाम् । ५ व्याकरणरीत्या शब्दसिद्धिपर्यन्तम् । ६ वर्णोत्पत्तेः पश्चाज्जाताः । ७ [illegible] । [illegible] । [illegible] । ९ [illegible] । १० विधीयतेऽसौ विधीयमानः तथा न भवतीत्यविधीयमानः । तेन दाक्षायणिरित्यत्र 'अत इञ्' इत्यनेन विधाय ईकारो न भवतीति बोध्यम् । ११ अत्र 'कुत्र वद' इति पदे नियमः । यदि हि पूर्वेण स्यात् तदा ऋकारस्योकारस्य च सवर्णोत्पादकत्वात्सवर्णकरणं व्यर्थं स्यात् ।

दशानां संज्ञा । तथैकारौकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ परः संनिकर्षः संहिता ।१।४।१०९। वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ।१।१।७। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ।१।४।१४। सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ इति संध्युपयोगि संज्ञाप्रकरणम् ॥ १ ॥

इको यणचि ।६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।१।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ स्थानेऽन्तरतमः ।१।१।५०। प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुध्य् उपास्य इति जाते ॥ अनचि च ।८।४।४७। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धस्य द्वित्वम् ॥ झलां जश् झशि ।८।४।५३। झलां जश् स्यात् झशि परे । इति पूर्वधस्य दः ॥ संयोगान्तस्य लोपः ।८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्य ।१।१।५२। षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः ॥ एचोऽयवायावः ।६।१।७८। एचः क्रमात् अय्, अव्, आय्, आव्, एते

---

१ ये स्वरसमानाधिका अणस्ते स्ववर्णानां ग्राहका भवन्ति । एवं च रेफलकारौ परस्परमपि ग्राहकौ भवतः । लृवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवधेयम् । २ अस्याक्षरसंज्ञायां कर्तव्यायां महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थम् । संयुज्यन्ते वर्णा अस्मिन्समुदाय इति । तत्फलं तु समुदाये संज्ञापर्याप्तिः न तु प्रत्येकं । तेन दृषद्भिरक्षादौ संयोगान्तलोपो न भवतीति ज्ञेयम् ३ 'षष्ठीस्थानेयोगा' इत्यनेन इकः स्थाने इत्यर्थो भवति । ४ निर् इत्यस्य नैरन्तर्यमर्थः विशिष्टोच्चारणार्थकः । तेनायमर्थः—अचि यण् भवतीत्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहितेऽप्यचि प्राप्ते ऽव्यवहित एवेति नियम्यते । ५ 'षष्ठी' इत्यनुवृत्त्या यत्र स्थाने षष्ठी तत्रैवेदं बोध्यम् ६ प्रसङ्गः शास्त्रप्रवृत्तिः । ७ सर्वादिश्यमानानां मध्ये इत्यर्थो भवति । ८ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य आदेश उच्यते सोऽन्त्यस्यालः स्थाने भवतीति ।

वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । एते प्रादयः ॥ **भूवादयो धातवः** ।१।३।१। क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ **उपसर्गादृति धातौ** ।६।१।९१। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्च्छति ॥ **वा सुप्यापिशलेः** ।६।१।९२। आदुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् ॥ **अचो रहाभ्यां द्वे** ।८।४।४६। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । इति प्राप्ते ॥ **शरोऽचि** ।८।४।४९। द्वे न । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति ॥ **एङि पररूपम्** ।६।१।९४। आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः । प्रेजते । उपोषति ॥ **अचोऽन्त्यादि टि** ।१।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । (शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्) (तच्च टेः) । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । (एवे चानियोगे) । क्वेव भोक्ष्यसे । अनियोगे किम् । तवैव । (ओत्वोष्ठयोः समासे वा) । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ॥ **ओमाङोश्च** ।६।१।९५।

---

१ भूश्च वाश्च भूवौ, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति विग्रहः । द्वितीये आदिशब्दः प्रकारे । तथाच वासदृशा ये भूप्रभृतयस्ते धातुसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वरूपं ग्राह्यम् । २ सुबन्तात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्याद्यर्थे णिजादिकृते 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुसंज्ञिताः सुब्धातवोऽवगन्तव्याः । ३ अच इति निर्धारणे षष्ठी । एकवचनं जात्यभिप्रायम् । तदेतदाह—अचां मध्य इति । ४ शकन्ध्वादिशब्देषु तत्सिद्ध्यानुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । तदेतदाह—तच्च टेरिति । तच्च पररूपं टिसंज्ञकस्यैव स्यादित्यर्थः । ५ शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । ६ कर्कीणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । ७ अटतीत्यटा । पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा । यदि तु कुलानि अटतीति विगृह्येत तदाहि कर्मण्यणि अण्णन्तान्ङीपि कुलाटीति स्यात् । ८ मनस ईषा मनीषा । ९ हलस्य ईषा हलीषा । 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्' इत्यमरः । १० पतन्तः अञ्जलयो यस्मिन् तत्पतञ्जलिः । ११ अनियोगोऽनिर्धारणम् ।

ओमि आङि चात् परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्नमः । शिव आ इहि इति स्थिते । शिव एहि । शिवेहि ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ।६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । (ॠति सवर्णे ॠ वा) । होतॄकारः । होतृकारः ॥ एङः पदान्तादति ।६।१।१०९। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ।६।१।१२२। लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः[2] पदान्ते । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रं । पदान्तस्य किम् । गोः ॥ अनेकाल् शित् सर्वस्य ।१।१।५५। इति प्राप्ते ॥ ङिच्च ।१।१।५३। ङिदनेकाल्प्यन्तस्यैव स्यात् ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ।६।१।१२३। पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वा स्यादचि । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि ॥ इन्द्रे च ।६।१।१२४। गोरवङिन्द्रे । गवेन्द्रः । व्यवस्थितविभाषया । गवाक्षः ॥ दूराद्धूते[3] च ।८।२।८४। दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा ॥

अथ प्रकृतिभावः[1] ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।६।१।१२५। एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति ॥ ह्रस्वं लघु ।१।४।१०। संयोगे गुरु ।१।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ दीर्घं च ।१।४।१२। गुरु स्यात् ॥ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।८।२।८६। प्लुतो वा । दे ३ वदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारादकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ।१।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । मणीवोष्ट्रस्येति[4] तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

---

१ प्रकृतिभावो नाम संधिकार्यरहितत्वम् । २ अत्र 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति न्यायेन गोशब्दोऽस्त्येवेति ज्ञेयम् । ३ दूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रस्योपलक्षणमित्याह—दूरात्संबोधने इति तत्त्वबोधिनी । ४ अत्र वृत्तिकारेण 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति पठित्वा मणीव रोदसीव दंपतीवेत्युदाहृतम् । 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इत्ययं भारतप्रयोगः ।

अदसो मात् ।१।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥ **चादयोऽसत्वे** ।१।४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ **प्रादयः** ।१।४।५८। एतेपि तथा । (वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ॥ द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थोऽभेद्यत्वेन विवक्षितः ॥) लिङ्गसंख्यान्वययोग्यं द्रव्यम् ॥ **निपात एकाजनाङ्** ।१।१।१४। एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः । इ इन्द्रः । उ उमेशः । वाक्यस्मरणयोरङित् । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । अन्यत्र ङित् । ईषदुष्णम् । ओष्णम् ॥ **ओत्** ।१।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः । अहो ईशाः ॥ **संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे** ।१।१।१६। संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्णविति । विष्ण इति ॥ **मय उञो वो वा** ।८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् ॥ **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** ।६।१।१२७। पदान्ता इको ह्रस्वाः प्रकृत्या च वा स्युरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वरसंधिः । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । पदान्ताः किम् । गौर्यौ । (न समासे) । वाप्यश्वः ॥ **ऋत्यकः** ।६।१।१२८। ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ताः किम् । आर्च्छत् ॥ **इति स्वरसंधिः** ॥

---

१ अदस्शब्दसंबन्धिनः । २ ननु 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायादेकारोऽप्यनुवर्तेत । सत्यम् । असंभवान्नानुवर्तनीयः । नहि अदसो मात् काप्यकारः संभवतीति । ३ तथाच एकाराननुवृत्तितात्पर्यबोधकं माद्ग्रहणमिति । ४ अत्रोपलक्षणशब्दार्थः वक्तुर्यत्किंचिदेकदेशोच्चारणम् ननु अविद्यमाने सत् व्यावर्तकमिति । 'भू सत्तायाम्' सत्ताद्यर्थनिर्देशस्तूपलक्षणमित्यादावप्ययमेवार्थो बोध्यः । ५ आकारस्य आङश्च भेदं प्रदर्शयितुमाह—वाक्येति । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' । ६ ह्रस्वत्वं प्रकृतिभावश्च समासे न भवत इत्यर्थः । ७ 'ऋच्छ' इति धातोर्लङि आटि च आर्च्छत् इत्यवस्थायां 'आटश्च' इति वृद्धौ रूपमिदम् । पदान्ता इत्यनुक्तौ वृद्धिर्न स्यादित्यर्थः ।

कालभेदेऽपि पूर्वकालत्वम् । अविवक्षितोऽप्यवच्छेदकतया वक्ता । भो दद भो । भ्रं
दत्त्वा । 'पुनार्थ'मीत्वम् । दीयते सप्तु । अन्नदानेनेति किम् । भावसंज्ञ । संवेदने
किम् । अर्थोऽयम् ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।३।४।२१। समानकर्तृकयोः
धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा । 'आव्ययकृतो भावे' । भुक्त्वा व्रजति ।
द्वित्वमतन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥ न क्त्वा सेट् ।१।२।१८। सेट्
क्त्वा कित् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।१।
२।२६। इवर्णोवर्णोपधाद्धलादे रलन्तात् परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतित्वा ।
द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा
हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ उदितो वा ।७।२।५६। उदित
परस्य क्त्व इड् वा । शमित्वा । शान्त्वा । देवित्वा । 'द्यूः' द्यूत्वा इत्यादि अ
द्यूत्वा । दधातेर्हिः । हित्वा ॥ जहातेश्च क्त्वि ।७।४।४३। हित्वा । हाङस्तु
हात्वा ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ।७।१।३७। अव्ययपूर्वपदेऽनञ्पूर्वे
क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । अव्ययपूर्वपदे किं
परमकृत्वा ॥ वा ल्यपि ।६।४।३८। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक
लोपः । स च व्यवस्थितः । (मान्तानिटां वा) । (नान्तानिटां नित्यम्) ।
आगम्य । आगत्य । प्रहत्य । क्षते नियमः । प्रहत्य ॥ न ल्यपि ।६।४।६९।
घुमास्थेतीत्वम् । प्रदाय । प्रस्थायेत्यादि ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।३।४।२२। पौनः
पुन्ये द्योत्ये क्त्वाविषये णमुल् स्यात् च ॥ नित्यवीप्सयोः ।८।१।४। आभीक्ष्ण्ये
वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञकृदन्ते-
षु च । पचति पचति । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायम् २ ।
भोजम् २ । श्रावम् २ ॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।३।४।२७।

१ ननु विवक्षार्थमेतत् कर्म इति । अत्र ऐरनेनैव प्रयोगस्य विवक्षितत्वे एवं-
मम् । धातुरूपस्याव्ययत्वेनैवसिद्धेः । तथ 'सन्नुत्तमुमाप्येषु धातुरूपाणिविकोशि' इति
सिद्धान्तात् क्वचित् आमन्त्रणादौ नार्हन्ति वाक्यम् । कर्तुरुपदेशेऽपवादभूताः सन्नर्थे
भिन्ने बाध्यन्ते इति हि तदर्थः । कृत्तेऽपवादः कथं इति वैरूप्यात् ।

षु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह त्यर्थः । अन्यथाकारम् एवंकारम् कथंकारम् । इत्थंकारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथाकृत्वा भुङ्क्ते ॥ यावति विन्दजीवोः ।३।४।३०। यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥ निमूलसमूलयोः कषः ।३।४।३४। कर्मण्युपपदे ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।३।४।४६। यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्यः । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ।३।४।३५। एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् ॥ रूक्षपेषम् ॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ।३।४।३६। कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ करणे हनः ।३।४।३७। पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ॥ स्नेहने पिषः ।३।४।३८। स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः ।३।४।३९। हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥ स्वे पुषः ।३।४।४०। करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषेषु च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥ समासत्तौ ।३।४।५०। तृतीयासप्तम्योर्णमुल् सन्निकर्षे । केशग्राहं युध्यन्ते । हस्तग्राहं युध्यन्ते ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ।३।४।६१। क्त्वाणमुलौ स्तः । मुखतः-

---

१ इह शाब्दबोधे विशेषसत्त्वेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमित्यस्य निष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात् । विस्तरस्तु मनोरमादावनुसंधेयः । २ असाकल्यमनेन दर्शयति । साकल्ये हि 'कर्मणि दृशिविदोः' इत्येव सिद्धम् । ३ निर्गतं मूलमस्य निमूलं । सह मूलेन समूलम् । निमूलसमूलकषणाभिन्नं कषणमिति शाब्दबोधः । ४ शुष्कचूर्ण इति सूत्रे एव स्नेहनग्रहणं न कृतम् । तत्र हि 'कर्मणि दृशिविदोः' इति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते । इह तु पूर्वसूत्रात्करण इत्यनुवर्तनीयमिति । ५ केशेषु ग्रहणं भवतु मा वा संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ।

कृत्य । मुखतः कृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम्
॥ इति कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ विभक्त्यर्थाः ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६। नियतोप-
स्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लि-
ङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा । प्रातिपदिकार्थमात्रे—उच्चैः । नीचैः । कृष्णः ।
श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे—तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे—द्रोणो व्रीहिः ।
वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः ॥ संबोधने च ।२।३।४७। प्रथमा । हे
राम ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।१।४।४९। कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्म-
संज्ञं स्यात् ॥ कर्मणि द्वितीया ।२।३।२। अनुक्ते । हरिं भजति । अभिहिते तु
कर्मादौ प्रथमैव । हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितो हरिः । शतेन क्रीतः शत्यः अध्य[illegible]
प्राप्तानन्दश्चैत्रः । अभिधानं च प्रायेण ति[illegible]
नम् । 'कमादर्शु नारद इत्यबोधि सः' ॥
शेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।
सुधाम् । कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीह
याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति ।

---

१ कल्याणमुक्तोः कृत्यकेश यथार्थत्वं नेष्यत [illegible] पदिकार्थं इति गृह्यते ततो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थे इत्येव सिद्धे । [illegible] कर्मादिष्वव्यवच्छेदो न स्यात् प्रातिपदिकार्थानतिरिक्तत्वात् । विरूपकोऽपि [illegible] कर्मवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति 'नियतोपस्थितिक' इति । यस्मिन् प्राति[illegible] यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् । [illegible] नीरद्रव्येऽप्यनियतलिङ्गस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग इति भावः । ४ अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः । ५ मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमपादानादिविशेषैरविवक्षितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ॥ हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥ **शात्** ।८।४।४४। शात्परस्योक्तं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥ **ष्टुना ष्टुः** ।८।४।४१। स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥ **न पदान्ताट्टोरनाम्** ।८।४।४२। पदान्ताट्टवर्गात् परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् । (अनाम्नवतिनगरीणामुपसंख्यानम्) । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥ **तोः षि** ।८।४।४३। न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ॥ **झलां जशोऽन्ते** ।८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः । चिद्रूपम् ॥ **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा** ।८।४।४५। यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । (प्रत्यये भाषायां नित्यम्) । तन्मात्रम् । चिन्मयम् ॥ **तोर्लि** ।८।४।६०। परसवर्णः । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नस्यानुनासिको ल्ँः ॥ **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** ।८।४।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः ॥ **तस्मादित्युत्तरस्य** ।१।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ **आदेः परस्य** ।१।१।५४। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अघोषस्य महाप्राणस्य विवारस्य श्वासस्य सस्य तादृश एव थकारः ॥ **झरो झरि सवर्णे** ।८।४।६५। हलः परस्य झरो लोपो वा सवर्णे झरि ॥ **खरि च** ।८।४।५५। झलां चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् । उत्तम्भनम् ॥ **झयो होऽन्यतरस्याम्** ।८।४।६२। झयः परस्य हस्य वा पूर्व-

---

१ स् च तु चानयोः समाहारः स्तुः । तस्य स्तोः । सौत्रं पुंस्त्वम् । तदेतदाह-सकारेति । श्चुना श्चुः इत्यादावप्येवं बोध्यम् । २ 'वा शरि' इति पाक्षिकस्यापि विसर्जनीयस्य सः तस्य शेन योगे शः चवर्गयोगे तु रामश्चिनोति । तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चित् इत्यादि । शेन योगे तु तच्छिव इत्यादि वक्ष्यत्यग्रे । ३ तवर्गस्य चुत्वं न स्यादित्यर्थः । ४ तदेव तन्मात्रम् । ५ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यादिति सूत्रार्थः । ६ अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधेत्युक्तत्वात् । ७ 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यापवादोऽयम् ।

म् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते
स्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं
ष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा ।
टं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । (**अकर्म-
धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति
च्यम्**) कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥ **गति-
द्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ** ।१।४।५२।
त्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।
शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ।
ासयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः" ॥ (**नीवह्योर्न**) नाययति वाह-
ति वा भारं भृत्येन ॥ (**नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः**) । वाहयति रथं
ाहान्सूतः ॥ (**आदिखाद्योर्न**) । आदयति खादयति वा अन्नं बटुना ॥
(**भक्षेरहिंसार्थस्य न**) । भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति
लीवर्दान् सस्यम् ॥ (**जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्**) । जल्पयति
ाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॥ (**दृशेश्च**) । दर्शयति हरिं भक्तान् ॥ (**शब्दा-
यतेर्न**) । शब्दाययति देवदत्तेन ॥ **हृक्रोरन्यतरस्याम्** ।१।४।५३। हृक्रोरणौ
यः कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति भृत्येन भृत्यं वा कटम् ॥
(**अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्**) । अभिवादयते दर्शयते देवं
क्तेन भक्तं वा ॥ **अधिशीङ्स्थासां कर्म** ।१।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः

---

१ न चेद् कालत्वासिद्धिः । लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति । अन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ।
२ शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्माभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः, एवमग्रेऽप्यूह्यम् । ३ यद्यप्येतयोः आपणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि ... आपणमध्ये प्रविष्टेस्तावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः ।

५

कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभिनिवि-
शश्च ।१।४।४७। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनि-
विशते सन्मार्गम् । क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ॥ उपान्वध्याङ्वसः ।१।४।४८।
उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति
वा वैकुण्ठं हरिः । अभुक्त्यर्थस्य तु न । वने उपवसति । 'उभसर्वतसोः कार्या
धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' । उभयतः कृष्णं
गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक्कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि
लोकम् । अधोधो लोकम् ॥ (अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ।
अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम्
ऋते कृष्णम् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते ।२।३।४
द्वितीया । अन्तरा त्वां मां वा हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥ कर्मप्रवचनीयाः
।१।४।८३। इत्यधिकृत्य ॥ अनुर्लक्षणे ।१।४।८४। लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।२।३।८
जपमनुप्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ॥ तृतीयार्थे ।१।४।८५
अनुरुक्तसंज्ञः । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ हीने ।१।४।८६
अनुरुक्तसंज्ञः । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥ उपोऽधिके च ।१।४।८७
अधिके हीने च उपेत्यव्ययं प्राग्वत् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने । उप हरिं
सुराः ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ।१।४।९०
उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने
भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः

---

१ नेरल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह—संघातपूर्वस्येति । २ गुरुसञ्ज्ञाकरणमन्वर्थताबोधनाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथाच हरिः—"क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः" इति । ३ उक्तादेव द्वितीया शक्तिस्वभावात् ।

वीप्सायाम्। वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति। एषु किम्। परिषिञ्चति ॥ अभिरभागे ।१।४।९१। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। हरिमभिवर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभि सिञ्चति। अभागे किम्। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ॥ सुः पूजायाम् ।१।४।९४। सुसिक्तम्। सुस्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न षः। पूजायां किम्। सुषिक्तं किं तवात्र। क्षेपोऽयम् ॥ अतिरतिक्रमणे च ।१।४।९५। चात्पूजायामतिरुक्तसंज्ञः। अति देवान्कृष्णः ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।२।३।५। इह द्वितीया स्यात्। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किम्। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः। स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा ॥ साधकतमं करणम् ।१।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ।२।३।१८। अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली ॥ (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्)। प्रकृत्या चारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति। विषमेणैति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून्गृह्णाति। सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥ दिवः कर्म च ।१।४।४३। दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञं च। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ सहयुक्तेऽप्रधाने ।२।३।१९। सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया। पुत्रेण सहागतः पिता। एवं साकंसार्धंसमंयोगेऽपि। विनापि तद्योगं तृतीया। वृद्धो यूनेति निर्देशात् ॥ येनाङ्गविकारः ।२।३।२०। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया। अक्ष्णा काणः। अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

---

१ इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते। प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मण्येव द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाबाधात्षत्वं न। एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयत्वेनोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। २ अन्तं विरामममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरिति बोधिन्यादौ ध्वनत्। ३ फलस्यमान- क्रियां प्रति करणत्वात्सिद्धम्। आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयमिति बोधकत्वेन इत्यर्थः। ४ गार्ग्योऽस्य गोत्रमि[illegible]त्यर्थः। ५ सूत्रेऽङ्गशब्दोऽवयवमात्रपरः इत्यर्थः।

अपवर्गे तृतीया ।२।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिः तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥ हेतौ ।२।३।२३। तृतीया । दण्डेन घटः ॥ इत्थंभूतलक्षणे ।२।३।२१। तृतीया । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।२।३।२२। संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया । पित्रा पितरं वा संजानीते ॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।१।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः ॥ चतुर्थी संप्रदाने ।२।३।१३। अनुक्ते विप्राय गां ददाति । क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् । पत्ये शेते ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।१।४।४४। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानं वा । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ (तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या) मुक्तये हरिं भजति ॥ (उत्पातेन ज्ञापिते च) । वाताय कपिला विद्युत् ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ।२।३।१६। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ।१।४।२८। अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये ध्रुवमवधिभूतमपादानम् ॥ अपादाने पञ्चमी ।२।३।२८। ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति इत्यादि ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ।१।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ (ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च) । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ।

---

१ ज्ञा अवबोधने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु जनी प्रादुर्भाव इति । तस्मादकर्मकत्वात् कुतः प्राग्भागस्य ज्ञ इत्यस्य 'अज्ञोपेनः' इत्यनेन निष्पन्नस्यात्मनेपदित्वावेलाशयेनाह—जानातेरिति । २ द्रव्यदानेनाङ्गन्तस्वीकारः क्रयः, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे, अनियतकालक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह—नियतेति । ३ ज्ञापिता शुभाशुभवक्ता भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । ४ प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमित्यर्थः ।

भाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।२।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । ड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या क्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति टोऽनुपलब्धेः ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ।२।३।३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च । पृथग्रामेण ग्रामाद् ग्रामं वा । एवं ना नाना ॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।२।३।२९। अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आरात् वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् ॥ अपपरी वर्जने ।१।४।८८। एतौ वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ स्तः ॥ आङ् मर्यादावचने ।१।४।८९। आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः । वचनग्रहणादभिविधावपि ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।२।३।१०। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी । अप हरेः परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । साहचर्यात् । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्ब्रह्म ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।१।४।९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।२।३।२५। अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ॥ षष्ठी शेषे ।२।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥ कर्तृ-

---

१ ननु 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्, अस्माच्चारो मन्द्रो वा इतिवत् 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। २ इह दूरान्तिकार्थैरिति षष्ठी प्राप्ता। ३ मुख्यस्याभावे तत्सदृश एवोपादीयते स प्रतिनिधिः। ४ दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्। ५ प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी। प्रत्ययार्थैरित्यह पुरुषविशेषणम्।

कर्तृकर्मणोः कृति ।२।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी। कृष्णस्य कृतिः। जग
कर्ता कृष्णः । गुणकर्मणि वेष्यते । नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा । कृति किम्। तद्धि
मा भूत्। कृतपूर्वी कटम् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ।२।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्य
स्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ क्तस्य च वर्तमाने ।२।३।
वा ।२।३।७१। षष्ठी । मया मम वा सेव्यो हरिः ॥ क्तस्य च वर्तमाने ।२।
३।६७। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी । नलोकेति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः । राज्ञां
मतः बुद्धः पूजितो वा ॥ अधिकरणवाचिनश्च ।२।३।६८। क्तस्य योगे षष्ठी।
इदमेषां शयितम् ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।२।३।६९। एषां योगे
षष्ठी न । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा
उक् । दैत्यान् घातुको हरिः । (कमेरनिषेधः) ॥लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययम्।
जगत्सृष्ट्वा । निष्ठा । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । विष्णुना हता दैत्याः । खलर्थः
ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः । शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृ
नकारात् । शानच् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ वेदमधी
तृन् कर्ता लोकान् । (द्विषः शतुर्वा) मुरस्य मुरं वा द्विषन् (सर्वोऽयं का
कषष्ठ्याः प्रतिषेधः) शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः
अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ।२।३।७०। भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेन
योगे षष्ठी न । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी । निमित्तपर्याय
प्रयोगे सर्वासां विभक्तीनां प्रायदर्शनम् । किंनिमित्तं वसति । केन निमित्तेन
कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रा

---

१ करण कृतिः क्रिया किन् कृष्णोऽत्र कर्ता । २ कर्मण्युदाहरति–जगत इति । कृष्णस्य तच
निर्दिष्टत्वात्ततः षष्ठी न भवति । ३ निष्ठितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम्
उश्च उकश्च ऊकौ उश्चोकौ चेति विग्रहः । लइति लकारादीनां सामान्यग्रहणे, तेषां च साक्षात्प्रयो
गो न संभवतीति तदादेशा एव गृह्यन्ते । ४ आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह–भविष्यत्यकस्येति
५ इनस्तूभयोः संभवादाह—भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इति । यथासंख्यं तु न भव
भाष्ये 'अकस्य भविष्यति' 'इन आधमर्ण्ये च' इति योगं विभज्य व्याख्यानात् ।

ादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय ितायेत्यादि ॥ **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन** ।२।३।३०। ग्रामस्य दक्षिणतः । पुरः पुर-ः । उपरि उपरिष्टात् ॥ **एनपा द्वितीया**।२।३।३१। एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । ेणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्** ३।३४। एतैर्योगे षष्ठी पञ्चमी च । दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥ **दिवस्त-** ्स्य ।२।३।५८। द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी । स दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥ **विभाषोप-** र्गे ।२।३।५९। शतस्य शतं वा प्रदीव्यति ॥ **आधारोऽधिकरणम्** ।१।४।४५। ्कर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ **सप्तम्यधिक-** े च ।२।३।३६। चाद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्या-रस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन् आत्मास्ति । ्रस्य दूरेऽन्तिके वा । (**क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्**) । अधीती ाकरणे । (**साध्वसाधुप्रयोगे च**) साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्मयोगे)। 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं ्न्ति सीम्नि पुष्कलको हतः' ॥ **यस्य च भावेन भावलक्षणम्** ।२।३।३७। यस्य ्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ **षष्ठी चानादरे** २।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्र-ाजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ॥ **स्वामीश्वराधिपतिदायाद-**

१ आभिव्यन्तेऽस्मिन्नित्याधारः । 'अध्यायन्याय' इति सूत्रे 'अवहाराधार-' इत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् । स च कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे—कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतले घट इत्यादौ, अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥ २ नद्यामास्त इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति । ३ कर्मद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम् । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति । ४ भावे क्तप्रत्यये ततः 'इष्टादिभ्यश्च' इति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनिर्दिष्टं कर्मेति कृतपूर्वी कटमि[illegible]ीयान माता ।

दसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।२।३।३९। एभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । गवां गोषु स्वामी ॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।२।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥ यतश्च निर्धारण ।२।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यतस्ततः ष सप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीर गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥ पञ्च विभक्ते ।२।३।४२। विभागो विभक्तं । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्च माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतराः ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्र ।२।३।४३। मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इ तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ (अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्) । साधुर्निपुणो वा मा प्रति पर्यनु वा ॥ अधिरीश्वरे ।१।४।९७। स्वस्वामिसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीय यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।२।३।९। अत्र कर्मप्र नीययुक्ते सप्तमी । उपपरार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्व मिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः ॥ इति विभक्त्यर्था

अथ समासप्रकरणम् ।

समासः पञ्चधा । ...

समासः प्रथमः

तत्पुरुषस्तृतीय

... कर्मधारयः । कर्मधारयभेदो द्विगुः । प्रायेण पदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः । प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ॥ समर्थः

१ न तु सम्बन्धान्तरोपाधसामान्याक्रान्तेति भावः । २ अन्यतरस्यांग्रहणादेव सप्त स्वस्वामिसम्बन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमीति भावः । ३ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपे क्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशात् परस्पर संबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये तत्र व्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन सम्बन्धे ऽभ्युपेयते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति । एकार्थीभावस्तु राजपुरु इत्यादि वृत्तावेव, स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतयोर विशिष्टैकार्थत्वरूपः ।

धिः ।२।१।१। पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥ प्राक्कडा-
समासः ।२।१।३। कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥
सुपा ।२।१।४। सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो
(परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः ।
र्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स च लौकिकोऽलौकिकश्च द्विधा । तत्र पूर्वं भूत
लौकिकः । पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वे चरडिति निर्दे-
पूर्वनिपातः ॥ (इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च) । वागर्थौ इव वागर्थाविव ।
केवलसमासः ॥ अव्ययीभावः ।२।१।५। अधिकारोऽयम् । प्राक्तत्पुरुषात् ॥
व्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भा-
श्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ।२।१।६।
भक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन नित्यं समस्यते । प्रायेणाविग्रहो नित्यस-
सः । प्रायेणास्वपदविग्रहो वा । विभक्तौ हरि ङि अधि इति स्थिते ॥ प्रथमा-
निर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।१।२।४३। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनं
स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ।२।२।३०। समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यधेः
प्राक् प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादु-
त्पत्तिः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥ अव्ययीभावश्च
।२।४।१८। नपुंसकं स्यात् । गाः पातीति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥ नाव्य-
यीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ।२।४।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्
पञ्चमीं विना अमादेशः कृष्णस्य समीपम् । उपकृष्णम् ॥ तृतीयासप्तम्यो-
र्बहुलम् ।२।४।८४। अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः । उपकृष्णेन
उपकृष्णम् । बहुलग्रहणात् । सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ नित्यमम्भावः । मद्राणां समृद्धिः
सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽति-

१ 'हरीत्की भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र मातेवेत्यशुद्धः पाठ इति बोध्यम् ।
२ अत्र समासपदं तद्विधायके लाक्षणिकम् । अन्यथा चित्रगुरिति समासे सत्प्रथमान्तमिति व्या-
ख्यानमसङ्गतं कृष्णं श्रित इत्यादौ श्रितादिप्रतिपन्नं इत्याद्युदेनाद समासशास्त्र इति ।

हिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यतेऽतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि । वि
पश्चाद्नुविष्णु । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्य
रूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ॥ अव्ययीभावे च
काले ।६।३।८१। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सह
काले तु सहपूर्वाह्णम् । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति सचक्रम् । सद
सख्या ससखि । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणम् । अ
ग्न्यपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ यथाऽसादृश्ये
शब्दः समस्यते । नेह । यथा हरिस्तथा हरः ॥
श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा इति यावच्छ्लोकम्
शाकस्य लेशः शाकप्रति ॥ विभाषा ।२।१।११। अधिकारोऽयम् ॥ अपपरि
बहिरञ्चवः पञ्चम्या ।२।१।१२। अप विष्णु संसारः । अप विष्णोः । परि विष्णु
परि विष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
च ।२।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोह
कालः ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।२।१।१८। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह
समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पारेगङ्गम् । गङ्गापारम् । मध्येगङ्गम्
गङ्गामध्यम् । महाविकल्पेन वाक्यमपि ॥ संख्या वंश्येन ।२।१।१९। वंश
द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः तद्वाचिना सह संख्या समस्यते

१ अत्र केचित् युगपच्चक्रमिति समासेनैव भाव्यं युगपच्छब्दस्याव्ययत्वात् किं तु
कर्णककाले इत्यादि विग्रहोऽनुचितमित्याहुः । २ सुपित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनि-
वृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति—शाकप्रतीति । ३ तिष्ठद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खले-
बुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्,
संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्, समभूमि, समपदाति, सुषमम्, विषमम्, दुःषमम्, निःषमम्,
अपसमम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राह्णम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्,
संप्रति, असंप्रति, इच्, इति तिष्ठद्ग्वादिः ।

सवर्णः । संयारस्य नादस्य घोषस्य महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥ **शश्छोऽटि** ।८।४।६३। पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । तच्छिवः । तच्शिवः । पदान्तात्किम् । विश्नाम् । (छत्वममीति वाच्यम्) । तच्छ्लोकेन ॥ **मोऽनुस्वारः** ।८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । हरिं वन्दे । पदस्य किम् । गम्यते ॥ **नश्चापदान्तस्य झलि** ।८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ॥ **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** ।८।४।५८। शान्तः । अङ्कितः ॥ **वा पदान्तस्य** ।८।४।५९। त्वङ्करोषि । त्वं करोषि ॥ **मो राजि समः क्वौ** ।८।३।२५। क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥ **हे मपरे वा** ।८।३।२६। मपरे हकारे मस्य मो वा । किम्ह्मलयति । किं ह्मलयति । (यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्) । किँय्ह्यः, किं ह्यः, । किँव्ह्वलयति । किं ह्वलयति किँल्ह्लादयति । किं ह्लादयति ॥ **नपरे नः** ।८।३।२७। नपरे हकारे मस्य नो वा । किन्ह्नुते । किं ह्नुते ॥ **ङ्णोः कुक्टुक् शरि** ।८।३।२८। वा स्तः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ्षष्ठः । सुगण्ट्षष्ठः । सुगण्षष्ठः ॥ **डः सि धुट्** ।८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुड् वा ॥ **आद्यन्तौ टकितौ** ।१।१।४६। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । षट्त्सन्तः । षट्सन्तः ॥ **नश्च** ।८।३।३०। नान्तात्परस्य सस्य धुड्वा । सन्त्सः । सन्सः ॥ **शि तुक्** ।८।३।३१। नस्य पदान्तस्य शे तुक् वा । सञ्छम्भुः । सञ्च्छम्भुः । सञ्च्शम्भुः । सञ्शम्भुः । 'ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्' ॥ **ङमो ह्रस्वादचि**

---

१ तद् शिव इति स्थिते दकारस्य श्चुत्वेन जकारे कृते तस्य 'खरि च' इति चर्त्वे अनेन शस्य छे तच्छिव इति निष्पन्नम् । २ 'येन विधिस्तदन्तस्य' विशेषणं तद् अन्ते यस्य तस्य संज्ञकं भवतीति क्वौ इत्यस्य क्विबन्त इत्यर्थः । तदेतदाह—क्वीति । ३ यवलाः परे यस्मात्स यवलपरस्तादृशे हकारे परे मस्य क्रमेण यवला भवन्तीत्यर्थः । ४ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृताया नश्चेति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह—नस्येति । ५ ङम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृत टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते तेन यथासंख्यं ङुट्णुट्नुटः प्रवर्तन्ते । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

नी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां तु त्रि-व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ॥ **नदीभिश्च** ।२।१।२०। नदीभिः ।वा समस्यते । समाहारे चायमिष्यते । पञ्चगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥ **अन्य-र्थे च संज्ञायाम्** ।२।१।२१। अन्यपदार्थे सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं सम-संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्त-नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥ **तद्धिताः** ।४।१।७६। आपञ्चमसमाप्तेरधिकारो-[॥ **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** ।५।४।१०७। शरदादिभ्यष्टच् स्यात्स-न्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् ।स् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् ।स् । चतुर् । त्यद् । तद् । यत् । कियत् । जराया जरस् च । उपजरसम् ॥श्च ।५।४।१०८। अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् ॥ **नस्तद्धिते** ।६।४।१४४। ना-स्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥ **नपुंसकादन्यतरस्याम्** ।५।१०९। अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपचर्मम्चर्म ॥ **झयः** ।५।४।१११। झयन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपसमित्समिधम् ॥ **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः** ।५।४।११०। वा टच् स्यात्नदम् । यस्येतिचेति इलोपः । उपनदीत्यादि ॥ **गिरेश्च सेनकस्य** ।५।४।११३च् वा स्यात् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ (प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः) । टच् स्यात्क्ष्णोऽभिमुखं प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परं परोक्षम् । अत एव सामासः । परोक्षे लिटितनात्परस्यौकार इत्यादि ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

---

१ पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयस्त्रयो वंश्याः व्याकरणस्येति संबंधे षष्ठी । एकपदाभावकार्ये समासः । यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो वेदया यस्येति तदा बहुव्रीहिरित्याहुः । २ नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्याव्यभिचारित्वाद—भवत्यौपमिति । ३ वृत्तिग्रन्थानुरूपमेवं विकल्पकथनम् । परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्याम्'अनुवृत्त' इति सूत्रभाष्यविरोधात् ।

तशुमि । तहन्ती प्राप्ते । उपमह्वः परस्मैपदमात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छ-
तीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते ।
मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । 'अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ।
कालः कालवाची प्रत्ययः श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लट् । तमसो गा अदु-
क्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रावयमिति प्राप्ते । सुप्व्यत्ययस्तू-
क्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः ।
अन्नादायः अण्विषये अच् । यडो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण
प्रत्याहारः॥ तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥ छन्दस्युभयथा ।३।४।११७। धा-
त्वधिकारोक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् ॥ वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः ।
वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः ॥ विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः श्नुभाव-
श्च । हुश्नुवोरिति यण् ॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यै-
न्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ।३।४।९। से वक्षेरायः । सेन् । तावामेषे अग्ने
शरदो जीवसे धाः । असे । नित्यानुदात्तः । पसे । मेषे
अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । पक्षे । आद्युदात्तम् । श-
शध्यै । राधसः सहमादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै
सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥ प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ।
प्रयातुं रोढुं अव्यथितुमित्यर्थः ॥ दृशे विख्ये च ।३।
ख्यातुमित्यर्थः ॥ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ।३।४।
अन्वेतवै । केन् । अवगाहे । केन्ये । दिदृक्षेण्यः । त्व
कर्त्वम् ।३।४।१७। तुमर्थे । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शि
प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ।६।१।११५। ऋक्पादमध्यः
वकारपरे अति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्व
एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम्
यन्त्ववस्युषु च ।६।१।११६।
मित्र महो अवद्यात् । मा शिवासो
मणिः । तेनो अवन्तु । कुशिकासो

डाड्यायाजालः ।७।१।३९। ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते । परमे
मन् । व्योमनीति प्राप्ते । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या । मत्या । सुष्टुत्येति
पूर्वसवर्णः । या सुरथा रथीतमा । यौ सुरथाविति प्राप्ते आ । नताद् ब्राह्मण
नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विद्मतात्वा । यमिति प्राप्ते । नयुष्मे वाजबन्ध
अस्मे इन्द्रा बृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया ।
धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठयोन
चेयताल् । आडो ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । व
इति प्राप्ते आल् ॥ (इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्) । उर्विया ।
णेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । 'दृतिं न शुष्कं स
ख्यानम्' । सरस्यामिति प्राप्ते ई ॥ आज्जसेरसुक् ।७।१।५०। ब्राह्मणासः
(तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ।) तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विष्वं पश्य । वि
... । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् । वरेण्यम् । वरे
... । 'अतो भिस ऐस्' ॥ बहुलं छन्दसि ।७।१।१०। अग्निर्देवेभिः ॥ म
न्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ।६।४।१४१। आत्मन्शब्दस्यादेर्लोप आङि । त्मना देवे
... (... सीति वक्तव्यम्) माद्भिः । शरद्भिः ॥ प्रसमुप
... ां द्व स्तः । प्रभायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोपमे
पष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ।८।३।
... वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दि
... ारमस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणा
... । इति वैदिकप्रक्रिया ॥

अथ स्वरप्रक्रिया ।

धातोः ।६।१।१६२। अन्त उदात्तः स्यात् ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्
१।१५८। परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा वि
यते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । गोपायतन्नः ।
'सनाद्यन्ता धातवः' ... धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः । शिष्यत

त्तम् ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।८।४।६६। इति तकाराकारः स्वरितः ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ।१।२।३९। एकश्रुतिः स्यात् । इति नकाराकारः प्रचयः ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।६।१।१६१। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः । देवी वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ आद्युदात्तश्च ।३।१।३। प्रत्ययस्याद्युदात्तः स्यात् । कर्तव्यम् ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ ।३।१।४ पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शमिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ चितः ।६।१।१६३। अन्त उदात्तः स्यात् ॥ (चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्) चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नमन्तागन्यके योग । यके सरस्वतीम् । तकत्सुने ॥ तद्धितस्य ।६।१।१६४ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थम् । कौञ्जायनाः ॥ कितः ।६।१।१६५। कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ॥ तित्स्वरितम् ।६।१।१८५। क्व नूनम् ॥ उपोत्तमं रिति ।६।१।२१७। रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममनुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ।६।१।१९७। ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । सुतेदधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारादसुना नुडागमः ॥ लिति ।६।१।१९३। प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । चिकीर्षकः । अत्र ईकारस्योदात्तता । इत्यादिप्रयोगमनुसृत्यान्याख्यातव्यम् । इति स्वरप्रक्रिया ।

एषा वरदराजेन बालानामुपकारिका ॥
अकारि पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदी ॥ १ ॥
कृतिर्वरदराजस्य मध्यसिद्धान्तकौमुदी ॥
तस्याः संख्या तु विज्ञेया खबाणकरवह्निभिः ॥ २ ॥

इति श्रीवरदराजकृता मध्यसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

॥ अथ लिङ्गानुशासनम् ॥

॥ * ॥ **लिङ्गम् । स्त्री ।** अधिकारसूत्रे एते ॥ **ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः** ।१। एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः ॥ **अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः** ।२। अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः ॥ **मिन्यन्तः** ।३। मिनिप्रत्ययान्तः स्त्रियाम् । भूमिः । ग्लानिः ॥ **क्तिन्नन्तः** ।४। कृतिरित्यादि ॥ **ईप्रत्ययान्तश्च** ।५। लक्ष्मीः ॥ **ऊङाबन्तश्च** ।६। कुरूः । अजा ॥ **य्वन्तमेकाक्षरम्** ।७। स्त्रीः । भूः ॥ **विंशत्यादिरानवतेः** ।८। इयं विंशतिः ॥ **तलन्तः** ।९। शुक्लता ॥ **भाःस्रुग्दिगुष्णिगुपानहः** ।१०। इयं भा ॥ **स्थूणोर्णे नपुंसके च** ।११। स्थूणा । स्थूणम् ॥ **शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः** ।१२। एते स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ **अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च** ।१३। अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप[illegible]माः ॥ **ताराधाराज्योत्स्नादयश्च** ।१४। इयं तारा ॥ इति स्त्र्यधिकारः ॥

पुमान् । अयमधिकारः ॥ **घञबन्तः** ।१। पाकः । करः । भावार्थ एवेदम् ॥ **घाजन्तश्च** ।२। विस्तरः । चयः ॥ **भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके** ।३। भयमित्यादि ॥ **नङन्तः** ।४। पुंसि स्यात् । यज्ञ इत्यादि ॥ **याच्ञा स्त्रियाम्** ।५। पूर्वस्यापवादः ॥ **क्यन्तो घुः** ।६। आधिः । प्रधिः ॥ **इषुधिः स्त्री च** ।७। चात्पुंसि । इयमयं वा इषुधिः ॥ **द्यौः स्त्रियाम्** ।८। **ऋतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि** ।९। ऋतुरध्वरः ॥ **अभ्रं नपुंसकम्** ।१०। पूर्वस्यापवादः ॥ **उदन्तः** ।११। अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । विभुः ॥ **धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्** ।१२। इयं धेनुः ॥ **रुत्वन्तः** ।१३। मेरुः । सेतुः ॥ **दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके च** ।१४। इदं दारु । दारुः ॥ **सक्तुर्नपुंसके च** ।१५। सक्तु । सक्तुः । अदन्त इत्यधिकृत्य ॥ **कोपधः** ।१६। कोपधोकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः ॥ **चिबुकादीनि नपुंसके** ।१७। चिबुकम् ॥ **टोपधः** ।१८। अदन्तः पुंसि । घटः । पटः ॥ **किरीटादीनि नपुंसके च** ।१९। किरीटम् । किरीटः ॥ **णोपधः** ।२०। अदन्तः पुंसि । गणः । पाषाणः ॥ **ऋणादीनि नपुं-**

त्त् ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।८।४।६६। इति तकाराकारः स्वरितः ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ।१।२।३९। एकश्रुतिः स्यात् । इति नकाराकारः प्रचयः ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।६।१।१६१। यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ आद्युदात्तश्च ।३।१।३। प्रत्ययस्याद्युदात्तः स्यात् । कर्तव्यम् ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ ।३।१।४। पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ चितः ।६।१।१६३। अन्त उदात्तः स्यात् ॥ (चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्) चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नमन्तामन्यके समे । यके सरस्वतीम् । तककुते ॥ तद्धितस्य ।६।१।१६४। चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे निरस्वरबाधनार्थम् । कौञ्जायनाः । कितः ।६।१।१६५। कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ॥ तित्स्वरितम् ।६।१।१८५। क्व नूनम् ॥ उपोत्तमं रिति ।६।१।२१७। रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ।६।१।१९७। ञिन्निन्तस्य नित्यमादिरुदात्तः । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । सुतेदधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारादसुना नुडागमः ॥ लिति ।६।१।१९३। प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । चिकीर्षकः । अत्र ईकारस्योदात्तता । इत्यादिप्रयोगमनुसृत्याख्यातव्यम् । इति स्वरप्रक्रिया ।

एषा वरदराजेन बालानामुपकारिका ॥
अकारि पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदी ॥ १ ॥
कृतिर्वरदराजस्य मध्यसिद्धान्तकौमुदी ॥
तस्याः संख्या तु विज्ञेया खबाणकरवह्निभिः ॥ २ ॥

इति श्रीवरदराजकृता मध्यसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

॥ अथ लिङ्गानुशासनम् ॥

॥ * ॥ **लिङ्गम् । स्त्री ।** अधिकारसूत्रे एते ॥ **ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः ।१।** एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः ॥ **अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ।२।** अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः ॥ **मिन्यन्तः ।३।** मिनिप्रत्ययान्तः स्त्रियाम् । भूमिः । ग्लानिः ॥ **क्तिन्नन्तः ।४।** कृतिरित्यादि ॥ **ईप्रत्ययान्तश्च ।५।** लक्ष्मीः ॥ **ऊङाबन्तश्च ।६।** कुरूः । अजा ॥ **य्वन्तमेकाक्षरम् ।७।** श्रीः । भूः ॥ **विंशत्यादिरानवतेः ।८।** इयं विंशतिः ॥ **तलन्तः ।९।** शुक्लता ॥ **भाःस्रग्दिग्उष्णिगुपानहः ।१०।** इयं भा ॥ **स्थूणोर्णे नपुंसके च ।११।** स्थूणा । स्थूणम् ॥ **शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः ।१२।** एते स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ **अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च ।१३।** अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आपः सुमाः ॥ **ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ।१४।** इयं तारा ॥ इति स्त्र्यधिकारः ॥

पुमान् । अयमधिकारः ॥ **घञबन्तः ।१।** पाकः । करः । भावार्थ एवेदम् ॥ **घाजन्तश्च ।२।** विस्तरः । चयः ॥ **भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ।३।** भयमित्यादि ॥ **नङन्तः ।४।** पुंसि स्यात् । यत्न इत्यादि ॥ **याच्ञा स्त्रियाम् ।५।** पूर्वस्यापवादः ॥ **क्यन्तो घुः ।६।** आधिः । प्रधिः ॥ **इषुधिः स्त्री च ।७।** चात्पुंसि । इयमयं वा इषुधिः ॥ **द्यौः स्त्रियाम् ।८।** **क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि ।९।** क्रतुरध्वरः ॥ **अभ्रं नपुंसकम् ।१०।** पूर्वस्यापवादः ॥ **उदन्तः ।११।** अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । विभुः ॥ **धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ।१२।** इयं धेनुः ॥ **रुत्वन्तः ।१३।** मेरुः । सेतुः ॥ **दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके च ।१४।** इदं दारु । दारुः ॥ **सक्तुर्नपुंसके च ।१५।** सक्तु । सक्तुः । अदन्त इत्यधिकृत्य ॥ **कोपधः ।१६।** कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः ॥ **चिबुकादीनि नपुंसके ।१७।** चिबुकम् ॥ **टोपधः ।१८।** अदन्तः पुंसि । घटः । पटः ॥ **किरीटादीनि नपुंसके च ।१९।** किरीटम् । किरीटः ॥ **णोपधः ।२०।** अदन्तः पुंसि । गणः । पाषाणः ॥ ऋणादीनि

सके ।२१। ऋगन् ॥ कार्षापणादीनि नपुंसके च ।२२। चात्पुंसि ॥ थोपधः ।२३। अदन्तः पुंसि । रथः । यूथः ॥ नोपधः ।२४। अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः । जघनादीनि नपुंसके ।२५। जघनम् ॥ पोपधः ।२६। अदन्तः पुंसि । दीपः ॥ पापादीनि नपुंसके ।२७। पापम् ॥ शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च ।२८। चात्पुंसि ॥ भोपधः ।२९। कुम्भः । शरभः ॥ तल्भं नपुंसकम् । ३०। जृम्भन्नपुंसके च ।३१। मोपधः ।३२। होमः । धर्मः । रुक्मादीनि नपुंसके ।३३। इदं रुक्ममित्यादि ॥ संग्रामादीनि नपुंसके च ।३४। चात्पुंसि संग्रामः । संग्रामम् ॥ योपधः ।३५। हयः । समयः ॥ किसलयादीनि नपुंसके ।३६। गोमयादीनि नपुंसके च ।३७। रोपधः ।३८। क्षुरः । खुरः अङ्कुरः ॥ द्वारादीनि नपुंसके ।३९। इदं द्वारम् ॥ शुक्रमदेवतायाम् ।४० देवतायां तु शुक्रः ॥ षोपधः ।४१। वृषः । वृक्षः ॥ शिरीषादीनि नपुंसके।४२ इदं शिरीषम् ॥ सोपधः ।४३। वायसः । महानसः ॥ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ।४४। चमसादीनि नपुंसके च ।४५। चात्पुंसि ॥ कंसं चाप्राणिनि ।४६। कंसः ॥ कंसं वा पानपात्रम् ।४७। प्राणिनि तु कंस औग्रसेनिः रश्मिदिवाभिधानानि ।४८। अत इति निवृत्तम् ॥ दीधितिः स्त्रियाम् ।४९ दिनाहनी नपुंसके ।५०। दिनं अहः ॥ मानाभिधानानि ।५१। कुडवः द्रोणाढकौ नपुंसके च ।५२। चात्पुंसि ॥ खारीमानिके स्त्रियाम् ।५३। इयं खारिः ॥ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ।५४। इमे दाराः ॥ —— [illegible] त्विजः ।५५। अयं मरुत् ॥ ध्वजगजमुखपुञ्जाः ।५६। एते पुं [illegible] पुरोडाशः ।५७। अयं वंशः ॥ ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ।५[illegible] अर्धपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ।५९। अयमर्घः ॥ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ।६०। पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः ।६१। अयं पल्लव इत्यादि । ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः।६२।

एते पुंसि स्युः। अयमृषिः॥ हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः ।६३। एते पुंसि। अयं हस्त इत्यादि। इति पुंलिङ्गाधिकारः॥

नपुंसकम्। अयमधिकारः॥ भावे ल्युडन्तः ।१। ज्ञानम्। हसनम्। भावे किम्। पचनः॥ निष्ठा च ।२। भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। गीतम्॥ त्वष्यञौ तद्धितौ ।३। शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। पित्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वे ङीष्। चातुरी॥ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ।४। ब्राह्मण्यम्॥ यद्यढग्यगञण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि ।५। एतानि क्लीबानि। स्तेयम्। सख्यम्। कापेयम्। सैनापत्यम्। औष्ट्रम्। द्वैहायनम्। पितापुत्रकम्। अच्छावाकीयम्॥ अव्ययीभावः ।६। अधिहरि॥ द्वन्द्वैकत्वम् ।७। पाणिपादम्॥ अनल्पे छाया ।८। शरच्छायम्॥ इसुसन्तः ।९। हविः। सर्पिः। धनुः॥ अर्चिः स्त्रियां च ।१०। इदमियं वार्चिः॥ छदिः स्त्रियामेव ।११। इयं छदिः॥ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि ।१२। एषामभिधायकानि क्लीबे स्युः। मुखमाननं वक्रम् इत्यादि॥ सीरार्थोदनाः पुंसि ।१३। वज्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च ।१४। चात् क्लीबे॥ अटवी स्त्रियाम् ।१५। पूर्वस्येयं त्रिसूत्री बाधिका॥ लोपधः ।१६। कुशलम्॥ शीलादीनि पुंसि च ।१७। चात् क्लीबे। शीलम्॥ शतादिः संख्या ।१८। शतम्। सहस्रम्॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ।१९। लक्षा कोटिः स्त्रियाम् ।२०। इयं लक्षा॥ सहस्रः पुंसि ।२१। मन् द्व्यच्कोऽकर्तरि ।२२। मन्प्रत्ययान्तो द्व्यचकः पुंसि स्यात् चात् क्लीबे नतु कर्तरि। वर्मा। वर्म। अकर्तरि किम्। ददातीति दामा। ब्रह्मन्पुंसि च ।२३। अयं ब्रह्मा। इदं ब्रह्म॥ सामरोमणी क्लीबे ।२४। पूर्वस्यापवादः॥ असन्तो द्व्यच्कः ।२५। यशः। मनः। तपः। अप्सराः॥ स्त्रियाम् ।२६। एता अप्सरसः। त्रन्तः ।२७। पत्रम्। छत्रम्॥ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियाम् ।२८। इति नपुंसकाधिकारः॥

स्त्रीपुंसयोः ।१। अयमधिकारः ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः ।२। इयमयं वा गौः ॥ अपत्यार्थतद्धिते ।३। औपगवः । औपगवी । इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुंनपुंसकयोः । अधिकारोऽयम् । घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः ।१। अयं घृतः । इदं घृतम् । कबन्धौषधायुधान्ताः ।२। स्वप्न- दण्डमण्डखण्डशवसैंधवपार्श्वकाशाङ्कुशकुलिशाः ।३। दण्डः । दण्डम् ॥ इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥

अव्ययमविशिष्टलिङ्गम् ।१। कतियुष्मदस्मदः ।२। ष्णान्ता संख्या । शिष्टा परवत् ।३। एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ गुणवचनम् ।४। शुक्लः पटः ॥ शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ कृत्याश्च ।५। करणाधिकरणयोर्ल्युट् च ।६। सर्वादीनि सर्वनामानि ।७। स्वार्थेयं निवृत्ती ।

इति श्रीवरदराजदीक्षितविरचितपाणिनीयलिङ्गानुशासनसारभूता लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुट्। प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥ **समः सुटि** ।८।३।५। समो रुः सुटि ॥ **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा** ।८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा ॥ **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** ।८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ॥ **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** ।८।३।१५। खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः। (संपुंकानां सो वक्तव्यः) । सँस्कर्ता ॥ **पुमः खय्यम्परे** ।८।३।६। अम्परे खयि पुमो रुः । पुँस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः ॥ **नश्छव्यप्रशान्** ।८।३।७। अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः ॥ **विसर्जनीयस्य सः** ।८।३।३४। खरि । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः ॥ **नॄन्पे** ।८।३।१०। नॄनित्यस्य रुर्वा पे ॥ **कुप्वोः ≍क≍पौ च** ।८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्गस्य ≍क≍पौ स्तः । चाद्विसर्गः । नॄँ≍पाहि । नॄँः पाहि । नॄं≍पाहि । नॄंः पाहि । नॄन्पाहि ॥ **सोपदादौ** ।८।३।३८। विसर्गस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः । पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । यशस्काम्यति । (अनव्ययस्येति वाच्यम्) । प्रातःकल्पम् । (काम्ये रोरेवेति वाच्यम् ।) नेह । गीः काम्यति ॥ **इणः षः** ।८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात् पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥ **कस्कादिषु च** ।८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु सः । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ **तस्य परमाम्रेडितम्** ।८।१।२। द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितं स्यात् ॥ **कानाम्रेडिते** ।८।३।१२। कान्नकारस्य रुराम्रे-

---

१ अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी बोध्या, तदभिप्रायेणैवानुनासिकं विहाय इत्यर्थः।
२ अत्र 'सोपदादौ' इत्यतः सः 'इणः षः' इति सूत्रं चानुवर्तते । तथाच एष्विण इत्यादर्थः।
३ कान् कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह माभूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः।

श्रीः ।

मध्यकौमुदीस्थसूत्राणामकारादिवर्णक्रमः ।

इउण् १ ऋलृक् २ एओङ् ३ ऐऔच् ४ हयवरट् ५ लण् ६ ञमङणनम् ७ झभञ् ८ घढधष् ९ जबगडदश् १० खफछठथचटतव् ११ कपय् १२ शषसर् १३ हल् १४ । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ।

डेते । काँस्कान् । कांस्कान् ॥ छे च ।६।१।७३। ह्रस्वस्य छे तुक् । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥ आङ्माङोश्च ।६।१।७४। तुक् छे । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ दीर्घात् ।६।१।७५। तुक् छे । म्लेच्छति ॥ पदान्ताद्वा ।६।१।७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा । लक्ष्मीछाया । लक्ष्मीच्छाया ॥ इति हल्संधिः ॥

विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४। खरि । विष्णुस्त्राता ॥ **शर्परे विसर्जनीयः** ।८।३।३५। शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गो न त्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः। **वा शरि** ।८।३।३६। शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेते । हरिश्शेते । (खर्परे शरि वा विसर्गस्य लोपो वक्तव्यः) । हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति ॥ **ससजुषो रुः** ।८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् ॥ **अतो रोरप्लुतादप्लुते** ।६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । शिवोऽर्च्यः । अतः किम् । देवा अत्र । अतीति किम् । श्व आगन्ता । अप्लुतात्किम् । एहि सुश्रोत३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम् । दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुतेति किम् । तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त ॥ **हशि च** ।६।१।११४। तथा । शिवो वन्द्यः ॥ **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि** ।८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि । देवा इह । देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः । तेषां रुत्वे यत्वे च कृते ॥ **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य** ।८।३।१८। अशि पदान्ते ॥ **ओतो गार्ग्यस्य** ।८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य

---

१ छकारोत्तरवर्तीकार उच्चारणार्थः । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' इति सूत्रनिर्देशात् । २ अत्र 'सहचरितासहचरितयोर्मध्ये सहचरितस्यैव ग्रहणम्' इति न्यायेन आङः साहचर्यात् माङपि अव्ययमेव ग्राह्यम् । ३ सत्वादेरपवादोऽयम् । शर् परः यस्मादिति बहुव्रीहिः । ४ पदान्तस्येत्यनुवृत्तं ससजुर्भ्यां विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिः । अन्तः 'पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य' इति सिद्धम् । ५ तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन 'सजुषौ, सजुषः' इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । ६ पूर्वसूत्रवदप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यात् । ७ वकारयकारयोः लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः । आन्तरतम्यादस्य वः, यस्य यो ज्ञेयः॥

पृष्ठम्	सूत्रम्	
१४३	छादेर्घे द्यु.	६।४।९६
१६७	छायाबाहु.	२।४।२२
१३	छे च.	६।१।७३
९९	छ्वोः शूडनु.	६।४।१९
३६	जक्षित्यादयः	६।१।६
१८८	जनपदश.	४।१।१६८
१९४	जनपदे लुप्.	४।२।८१
९०	जनसनख.	६।४।४२
१५०	जनिश्रर्तु·प्र.	१।४।३०
८२	जनिवध्यो.	७।३।३५
१०१	जपजभद.	७।४।८६
२०१	जम्ब्वा.	४।३।१६५
१८	जराया.	७।२।१०१
१३५	जल्पभि.	३।२।१५५
२६	जश्शसोः	७।१।२०
२०	जसि च.	७।३।१०९
१७	जसः शी	७।१।१७
७७	जहातेश्च.	६।४।११६
१४४	जहातेश्च.	७।४।४३
७३	जाग्रोऽवि.	७।३।८५
१७४	जातिरप्राणि.	२।४।६
२२९	जातेरस्त्री.	४।१।६३
१७०	जातेश्च.	६।३।४१
२२७	जानपदकुं.	४।१।४२
१७२	जायाया	५।४।१३४
९७	जिघ्रतेर्वा.	७।४।६
१९	जिह्वामूला.	४।३।६२
१३३	जीर्यतेरतृ.	३।२।१०४
१८४	जीवति तु.	४।१।१६३

पृष्ठम्	सूत्रम्	
१६४	जीविकोप.	१।४।७९
५३	जुसि च.	७।३।८३
७६	जुहोत्यादि.	२।४।७५
९१	जृस्तम्भु	३।१।५८
८२	ज्ञाजनोर्जा.	७।३।७९
११०	ज्ञाश्रुस्मृद.	१।३।५७
२१७	ज्य च.	५।३।६१
२१७	ज्यादादी.	६।४।१६०
१८०	ज्योतिर्जन.	६।३।८५
१३७	ज्वरत्वर.	६।४।२०
१५७	झयः	५।४।१११
१९४	झयः	८।२।१०
१०	झयोहोऽन्य.	८।४।६२
१०	झरो झरि.	८।४।६५
४	झलां जश्.	८।४।५३
१०	झलां जशो.	८।२।३९
५३	झलो झलि.	८।२।२६
५८	झषस्तथो.	८।२।४०
६०	झस्य रन्.	३।४।१०५
४६	झेर्जुस्.	३।४।१०८
४३	झोऽन्तः	७।१।३
२२०	ञ्यादयस्त.	५।३।११९
१३३	ञीतः क्तः	३।२।८७
२३४	ञ्नित्या.	६।१।१९७
१६	टाङसिङसा.	७।१।१२
२२५	टाबृचि	४।१।९
२२६	टिड्ढाणञ्.	४।१।१५
५९	टित आत्म.	३।४।७९
२६	टेः	६।४।१४३

पृष्ठम्	सूत्रम्	
२०६	टेः	६।४।१५५
१४२	ट्वितोऽथुच्.	३।३।८९
१९४	ठक्छौ च.	४।२।८४
१९१	ठञ्कवचि.	४।२।४१
१९	ठगायस्थाने.	४।३।७५
१८६	ठस्येकः	७।४।५०
२१	डति च.	१।१।२५
११	डः सि धुट्	८।३।२९
२२५	डाबुभाभ्या.	४।१।१३
१४२	ड्वितः क्त्रिः	३।३।८८
१८८	ढकि लोपः	४।१।१३३
६६	ढोढे लोपः	८।१।१३
१४	ढ्लोपे पू.	६।३।१११
४९	णलुत्तमो.	७।१।९१
९३	णिचश्च	१।३।७४
६१	णिश्रिद्रुस्नु.	३।१।४८
६१	णेरनिटि.	६।४।५१
४९	णो नः	६।१।६५
९७	णौ गमिर.	२।४।४६
६१	णौ चङ्युप.	७।४।१
९६	णौ च संश्च.	३।१।३१
१४३	ण्यासश्र.	३।३।१०७
१२२	ण्युट् च	३।१।१४७
२११	ण्वुल्तृचौ.	३।१।१३३
४२	तडानावा.	१।४।१००
१९	तत आगतः	४।३।७४
१२९	तत्पुरुषे कृ.	६।३।१४
१६५	तत्पुरुषस्या.	५।४।८६
१५८	तत्पुरुषः	२।१।२२

यस्य नित्यं लोपः। भोअच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे। भोयच्युत। पदान्तस्य किम्। तोयम्॥ **हलि सर्वेषाम्** ।८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य नित्यं लोपः स्याद्धलि। भो देवाः। भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा यान्ति॥ **रोऽसुपि** ।८।२।६९। अह्नो रेफादेशो न तु सुपि। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्। अहोभ्याम्। अत्र अहन् इति रुत्वम्। (रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्)। अहोरूपम्। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशे[1]विकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः। अहोरथन्तरम्। (अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः)। विसर्गापवादः। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ॥ **रो रि** ।८।३।१४। रेफस्य रेफे परे लोपः॥ **ढ्र[2]लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** ।६।३।१११। ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः। पुना रमते। हरी रम्यः। शंभू राजते॥ **ढो ढे लोपः** ।८।३।१३। लीढः। अणः किम्। तृढः। वृढः। मनस्रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते॥ **विप्रतिषेधे[3] परं कार्यम्** ।१।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात्। इति लोपे प्राप्ते। पूर्वत्रा[4]सिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव[5]। मनोरथः॥ **एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि** ।६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासे। एष विष्णुः। स शंभुः। अकोः किम्। एषको रुद्रः। अनञ्[6]समासे किम्। असः शिवः। हलि किम्। एषोऽत्र॥ **सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्** ।६।१।

१ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' एकदेशेन पुच्छेन विकृतः श्वा तद्भिन्नो न भवति यथा तथेत्यर्थः। २ ढश्च रश्च ढ्रौ तौ लोपयतीति ढ्रलोपः। णिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः। अचीति विस्पष्टार्थम्। ३ तुल्यबलेति। द्वयोः कचिल्लब्धावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपदसंभविकार्यसमर्पणे परं कार्यमित्यर्थः। ४ सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन 'विप्रतिषेधे—' इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेवेति हृदयम्। यथाहुः—पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति। ५ अत्र 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्पदादित्वाभावो बोध्यः। ६ नञ्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येन यच्छब्दाद्यर्थस्योपसर्जनत्वात् त्यदादित्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति शङ्काभिप्रायः। समाधानं तु इदमेव नञ्समासस्य उत्तरपदार्थप्राधान्ये ज्ञापकम्।

निर्णयसागरयन्त्रालये विक्रेयानि संस्कृतपुस्तकानि.

मू. [illegible]आ. व्य.

... ... ८= ४।।

... ... ८= ४।।

[illegible]तञ्जलमहाभाष्यम्—(नवाह्निकम् ।) कय्यटप्रणीतप्रदीपेन नागेशकृतोद्द्योतेन पायगुण्डेकृतछायया च परिवृतम् । श्रीवाराणस्यादिनगरेषु विहितमुद्रणमपीदं नवाह्निकभाष्यमविभक्तविषयतया साहायकनिवाचरति दुर्बोधतायां विषयगाम्भीर्यसेत्स्याकर्ण्य विविधविचक्षणमुखात्, संजातसुविभक्तमुद्रणोत्साहेन मयैतत् पूर्वपक्षि–सिद्धान्त्येकदेशि–सिद्धान्तयुक्तिभिस्तदन्तर्गतैरवान्तरविषयैश्च संविभज्य संयोज्य च यथास्वं शिरोलेखे–(हेडिंग)न संविभक्तविषयसूचकेन, विभूष्य च कृतसंविभागप्रदीपोद्द्योतयोरधस्तात् संनिवेशनेन मुद्रितम् । येनास्यानतिशिक्षिता अपि रहस्यमवगच्छेयुः । पायगुण्डे इत्युपाभिधनागेशछात्रप्रवरकृतछायायास्तु प्रथमोऽयं मुद्रणशालाप्रवेशः । इयमत्र टिप्पणीरूपं प्रतिलम्भिता.... ...

[illegible]कृतमञ्जरी—श्रीमत्कात्यायनमुनिप्रणीतप्राकृतसूत्रवृत्तिः । संस्कृतनाटकादिग्रन्थेषु नट्यादिपात्रेषु प्राकृतभाषा प्रयुक्तोपलभ्यते । सा किल मागधी–शौरसेनी–पैशाचीत्यादिभेदेन षोढा प्रविभक्ता [illegible] [illegible]कर्तृभिः प्राकृतकल्पलतिकाकारादिभिः ।

. . . . ..

[illegible]

[illegible]न्द्रिका—संस्कृतशब्दरूपावलिः, गुञ्जीकरकृता. ... ..

टिप्पण्या सूत्राणा

... .

लघुधातुरूपसंग्रहः—अत्र प्राचीनपण्डितवरसुबोधशास्त्रिप्रणीता गोपकण्ठधात्वर्थादर्शनामिकाः कारिकाः सव्याख्याः लकारार्थनिरूपणं च विद्यते । तथा च धातूनां लक्षणानि, अनुबन्धप्रयोजनानि, उपसर्गार्थनिरूपणं च. ... ...

शब्दरूपावलिः—गुटकाकारा. ... ... [illegible]

समासचक्रम् ... ... [illegible]

सारस्वतव्याकरणं पूर्वार्धम्—सचन्द्रम्. ... ... [illegible]

सारस्वतव्याकरणं वृत्तित्रयात्मकम्—इदं पुस्तकं प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकान्वेषणेन संशोधितं च मुद्रितम् । केवलं चन्द्रचन्द्रसहितम्. ... ... [illegible]

सारस्वतव्याकरणम्—वृत्तित्रयात्मकम्—सचन्द्रम्... ... [illegible]

सारस्वतव्याकरणम्—चन्द्रकीर्तिकृतटीकासहितम् (वृत्तित्रयात्मकम्.) ... ... २।

सारस्वतव्याकरणम्—चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् । पूर्वार्धम्. ... १

सारस्वतव्याकरणम्—चन्द्रकीर्तिव्याख्या[illegible] ... १

[illegible] ... [illegible]

[illegible]

[illegible] २

सिद्धान्तकौमुदी (तत्त्वबोधिनीसमेता[illegible]सहिता.)—इयं श्री[illegible]श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचित-तत्त्वबोधिनीसंवलिता [illegible]

[illegible], सूत्रपाठः, गणपाठः, धातुपाठः, लिङ्गानुशासनं चेति परिशिष्टानि अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायी सूत्राणां पृष्ठाङ्कसूचा-सूची, वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषाणां सम्मिलितसूची, धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्रसूची फिट्सूत्रसूचीति कोशपञ्चकं च संगृहीतम्. ... ... ४।

इमान्यन्यानि च पुस्तकान्यस्मत्समीपे मू. व्ही. पी. द्वारा वा मिलिष्यन्ति

पांडुरंग जावजी,
निर्णयसागरमुद्रणालयाध्यक्षः,
मुंबई.

१३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि । पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढिप्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः । इति विसर्गसन्धिः ॥ ४ ॥

अथाजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ **कृत्तद्धितसमासाश्च** ।१।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ॥ **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** ।४।१।२। सु औ जस् प्रथमा । अम् औट् शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । ङे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी । ङस् ओस् आम् षष्ठी । ङि ओस् सुप् सप्तमी ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** ।४।१।१। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥ **सुँपः** ।१।४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने** ।१।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ **विरामोऽवसानम्** ।१।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः । (अयोगवाहानामस्योपरि शर्षु चेति वाच्यम्) । यमानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया अयोगवाहाः । तेनेह विसर्गस्य यत्वादिनचिंचेति द्वित्वपक्षे रामः ॥ **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ** ।१।२।६४। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥ **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** ।६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ **नादिचि** ।६।१।१०४। आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ वृद्धिरेचि । रामौ ॥ बहुषु

---

१ अधातुप्रत्ययाविशेव सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशात्तु परवल्लिङ्गमित्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वं बोध्यः । २ सूत्रे तथादिनोभयं विवक्षितमिति भावः । ३ अत्रार्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिरिति तत्त्वबोधिनी । ४ सुबिति प्रत्याहारो न सप्तमीबहुवचनम्, एकस्यानेकसंज्ञाविधानानर्थक्यात् । ५ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः ॥

यस्य नित्यं लोपः । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे । भोयच्युत । पदान्तस्य किम् ? तोयम् ॥ हलि सर्वेषाम् ।८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य नित्यं लोपः स्याद्धलि । भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा यान्ति ॥ रोऽसुपि ।८।२।६९। अह्नो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् ? अहोभ्याम् । अत्र अहन् इति रुत्वम् । (रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्) । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । (अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः) । विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ॥ रो रि ।८।३।१४। रेफस्य रेफे परे लोपः ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।६।३।१११। ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः । पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते ॥ ढो ढे लोपः ।८।३।१३। लीढः । अणः किम् । तृढः । वृढः । मनस्+रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।१।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् ? असः शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।६।१

१ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' एकदेशेन पुच्छेन विकृतः श्वा तद्भिन्नो न भवति य तथेत्यर्थः । २ ढश्च रश्च ढ्रौ तौ लोपयतीति ढ्रलोपः । णिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः । अपी विस्पष्टार्थम् । ३ तुल्यबलेति । द्वयोः कचिद्भिन्नावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपत्संभवितायां समये परं कार्यमित्यर्थः । ४ सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन 'विप्रतिषेधे–' इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेवेति हृदयम् । यथाहुः—पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति । ५ अत्र 'प्रतिवदनुकरणम्' इत्यस्य नैकविधकत्वात्तदाद्यत्वाभावो बोध्य. । ६ नञ्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येन तच्छब्दार्थस्योपसर्जनत्वात् त्यदादित्वाभावेन इत्ड्डादिलोपो दुर्वार इति शङ्काभिप्रायः समाधानं तु इदमेव नञ्समासस्य उत्तरपदार्थप्राधान्ये ज्ञापकम् ।

१३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि । पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सैमामविड्ढि प्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः । इति विसर्गसन्धिः ॥ ४ ॥

अथाजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ **कृत्तद्धितसमासाश्च** ।१।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ॥ **स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** ।४।१।२। सु औ जस् प्रथमा । अम् औट् शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । ङे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी । ङस् ओस् आम् षष्ठी । ङि ओस् सुप् सप्तमी ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** ।४।१।१। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥ **सुपः** ।१।४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने** ।१।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ **विरामोऽवसानम्** ।१।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः । (अयोगवाहानामट्सूपरि शर्षु चेति वाच्यम्) । यमानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया अयोगवाहाः । तेनेह विसर्गस्य यत्वादनचिचेति द्वित्वपक्षे रामः ॥ **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ** ।१।२।६४। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥ **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** ।६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ **नादिचि** ।६।१।१०४। आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ वृद्धिरेचि । रामौ ॥ बहुषु

---

१ अधातुप्रत्ययावित्येव सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवल्लिङ्गमित्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्यः । २ सूत्रे तन्त्रादिनोभयं विवक्षितमिति भावः । ३ अत्रार्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिरिति तत्त्वबोधिनी । ४ सुबिति प्रत्याहारो न सप्तमीबहुवचनम्, एकस्यानेकसंज्ञाविधानानर्थक्यात् । ५ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः ॥

बहुवचनम् ।१।४।२१। चुटू ।१।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥ विभक्तिश्च ।१।४।१०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥ न विभक्तौ तुस्माः ।१।३।४। विभक्तिस्थास्तुस्मा नेतः । इति सस्य नेत्वम् । रामाः ॥ एकवचनं संबुद्धिः ।२।३।४९। संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।१।४।१३। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गं स्यात् ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ।६।१।६९। एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । हे राम । हे रामौ । हे रामाः ॥ अमि पूर्वः ।६।१।१०७। अकोऽम्यचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥ लशक्वतद्धिते ।१।३।८। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ।६।१।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।८।४।२। अट् कवर्गं पवर्गं आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे । इति प्राप्ते ॥ पदान्तस्य ।८।४।३७। नस्य णो न । रामान् ॥ टाङसिङसामिनात्स्याः ।७।१।१२। अदन्ताट्टादीनामिनादयः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥ सुपि च ।७।३।१०२। यञादौ सुप्यतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्याम् ॥ अतो भिस ऐस् ।७।१।९। अनेकाल्शित्सर्वस्य । रामैः ॥ ङेर्यः ।७।१।१३। अतो-

---

१ 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत्र आदिः 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते । २ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः । अत्र पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थमिति बोध्यम् । न रामे कुमारीमित्यादावान्तरतम्याद्द्विमात्रप्राप्तेः । ३ प्रत्ययाद्या इति । लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशकु इति नपुंसकम् । ४ तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु एतान् गाः पश्येत्यत्रापि णत्वप्रसङ्गात् । ५ अत्र सूत्रे रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदमिति तत्त्वबोधिन्याम् । ६ अत्र सूत्रे अनन्तरस्येति व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिर्बोध्या । अपदान्तस्येत्यनुवृत्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । ७ यञीत्यनुवर्तते । अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह । ८ ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं नतु सप्तम्येकवचनस्य व्याख्यानात् । अत एव ङेराम् इत्यत्रास्याग्रहणम् समानाधिकरणे क्रियामित्यादिनिर्देशाच्च ।

ऽङ्गात्परस्य ङेर्यादेशः स्यात् ॥ **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** ।१।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यान्नतु स्थान्यलाश्रयविधौ । इति स्थानिवत्वात्सुपि चेति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम् ॥ **बहुवचने झल्येत्** ।७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकारः । रामेभ्यः ॥ **वावसाने** ।८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा । रामात् । रामाद् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ॥ **ओसि च** ।७।३।१०४। अतोऽङ्गस्यैकारः । रामयोः ॥ **ह्रस्वनद्यापो नुट्** ।७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः ॥ **नामि** ।६।४।३। अजन्ताङ्गस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ॥ **आदेशप्रत्यययोः** ।८।३।५९। इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सस्तस्य मूर्धन्यादेशः । ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥ **सर्वादीनि सर्वनामानि** ।१।१।२७। सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्व । विश्व । उभ । उभय । डतर । डतम । अन्य । अन्यतर । इतर । त्वत् । त्व । नेम । सम । सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः सर्वादयः ॥ **जसः शी** ।७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । सर्वे ॥ **सर्वनाम्नः स्मै** ।७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो ङेः स्मै ॥ **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ** ।७।१।१५। अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । सर्वस्माद् ॥ **आमि सर्वनाम्नः सुट्** ।७।१।५२। अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकजर्थः । डतरडतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्ता

---

१ एतेन ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी न तु षष्ठीति स्फोटितम् । २ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् । अदः सर्वेषामिति लिङ्गात् । ३ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी । ४ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरित्युक्तः ।

भागाः। नेम इत्यर्धे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु न। समानामिति ज्ञापकात्॥ **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** ।१।१।३४। एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे। पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षा[1]वधिनियमो व्यवस्था। व्यवस्थायां किम्। दक्षिणा गाथकाः। कुशला इत्यर्थः। असंज्ञायां किम्। उत्तराः कुरवः॥ **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्** ।१।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा। स्वे। स्वाः। आत्मीया आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः। ज्ञातयोऽर्था वा॥ **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** ।१।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा। अन्तरे अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा** ।७।१।१६। एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवं परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। (संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः)। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। (अन्तरमिति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम्)। अन्तरायां पुरि॥ **तृतीयासमासे** ।१।१।३०। सर्वनामता न। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय॥ **द्वन्द्वे च** ।१।१।३१। उक्ता संज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्॥ **विभाषा जसि** ।१।१।३२। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः॥ **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च** ।१।१।३३। एते जस्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे। प्रथमाः। तयप्प्रत्ययः। द्वितये। द्वितयाः। शेषं रामवत्। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्। ([2]तीयस्य ङित्सु वा)। द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि। एवं तृतीयः। निर्जरः॥ **जराया जरसन्यतरस्याम्** ।७।२।१०१। जराया जरस् वाऽजादौ विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्या-

---

१ अवधेर्नियमोऽवधिनियमः। स्वाभिधेयापेक्षश्चासाववधिनियमश्चेति विग्रहः। २ 'द्वेस्तीयः' 'त्रेः संप्रसारणं च' इति विहितस्य।

नन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । उपजीव्यविरोधान्न जरस् । निर्जरैः । पक्षे हलादौ च रामवत् ॥ **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ।६।१।६३।** पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष् दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्यासन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकमेव । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः, पादान् । पदा, पादेन । इत्यादि । विश्वपाः ॥ **दीर्घाज्जसि च ।६।१।१०५।** दीर्घाज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिः । विश्वपौ । विश्वपाः । हे विश्वपाः । हे विश्वपौ । हे विश्वपाः ॥ **सुडनपुंसकस्य ।१।१।४३।** स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।१।४।१७।** कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदं स्यात् ॥ **यचि भम् ।१।४।१८।** यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भं स्यात् ॥ **आकडारादेका संज्ञा ।१।४।१।** इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या परानवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् ॥ **आतो धातोः ।६।४।१४०।** आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः ।

---

१ उपजीव्यं कारणं तद्विरोधान्न जरसादेशः । अदन्तत्वादेव भिस ऐस्प्राप्तिः पुनश्च स ऐस् यचजादिविभक्तित्वेनादन्तं बाधित्वा जरसादेशं प्रति निमित्तं स्यात्तदा भवेदेवोपजीव्यविरोधः । तथाच सन्निपातपरिभाषात्र प्रवर्तत एवेति ज्ञेयम् । २ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः । ३ सुडिति प्रत्याहारस्तत एव स्वादिपञ्चानां ग्रहणम् । आगमस्य तु सुटो न ग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषणात् । सर्वनामस्थाने चेत्यत्रासंबुद्धाविति पर्युदासाच्च । ४ एकेति स्त्रीलिङ्गात्प्रकरणाच्च संज्ञालाभे [illegible] द्धीति विग्रहः ।

धातोः किम् । हाहाने । आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । श्वः । हरिः । हरी ॥ **जसि च** ।७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः । हरयः ॥ **ह्रस्वस्य गुणः** ।७।३।१०८। सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरीन् ॥ **शेषो घ्यसखि** ।१।४।७। शेष इति स्पष्टार्थम् । अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् ॥ **आङो नाऽस्त्रियाम्** ।७।३।१२०। घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । हरिभ्याम् ३ । हरिभिः ॥ **घेर्ङिति** ।७।३।१११। घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः । हरये । हरिभ्यः २ । गुणे कृते ॥ **ङसिङसोश्च** ।६।१।११०। एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः । हर्योः । हरीणाम् ॥ **अच्च घेः** ।७।३।११९। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्त्वं स्यादच्च घेः । हरौ । हरिषु । एवं कव्यादयः ॥ **अनङ् सौ** ।७।१।९३। सख्युरङ्गस्यानङादेशोऽसम्बुद्धौ सौ ॥ **अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा** ।१।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥ **सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ** ।६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥ **अपृक्त एकाल्प्रत्ययः** ।१।२।४१। **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्** ।६।१।६८। हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते ॥ **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** ।१।१।६२। प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ **नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य** ।८।२।७। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः । सखा ॥ **सख्युरसम्बुद्धौ** ।७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥ **अचो ञ्णिति** ।७।२।११५। अजन्ताङ्गस्य वृद्धिर्ञिति णिति च । सखायः । हे सखे । सखायौ ।

---

१ गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तते इति साहास्तानिति प्रत्युदाहरन्ति । २ क्त्वः श्वः स्यप् श्वः क्त्वो शानच्छौ क्रमश्च नित्य इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वातो लोप- सिध्यति, तथापि क्त्वो ल्यप् भवति श्वः शानज्भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्ववारणायेदमुक्तम् । ३ ङसोश्चेत्येव सिद्धे ङसिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । ४ इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धेरिति केचित् । ५ सख्युरसंबुद्धिरित्येव सूत्रयितुं शक्यमिति मनोरमा ।

सखायं । सखीन् । सख्या । सखिभ्याम् । सखिभिः । सख्ये ॥ **ख्यत्यात्परस्य** ।६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः । सख्युः २ ॥ **औत्** ।७।३।११८। इतरस्य ङेरौत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ **पतिः समास एव** ।१।४।८। घिसंज्ञः । पत्या । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ **बहुगणवतुडति संख्या** ।१।१।२३। **डति च** ।१।१।२२। डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ **षड्भ्यो लुक्** ।७।१।२५। जश्शसोः ॥ **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** ।१।१।६१। लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् । जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥ **न लुमताङ्गस्य** ।१।१।६३। लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ॥ **त्रेस्त्रयः** ।७।१।५३। आमि । त्रयाणाम् । त्रिषु । गौणत्वेऽपि । प्रियत्रयाणाम् । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ **त्यदादीनामः** ।७।२।१०२। एषामकारो विभक्तौ । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । पाति लोकमिति पपीः—सूर्यः । पप्यौ पप्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्या । पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्ये । पपीभ्यः २ । पप्यः । पप्योः । पप्याम् । पपी । पपीषु । एवं वातप्रम्यादयः । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥ **यू स्त्र्याख्यौ नदी** ।१।४।३। ईदूदन्तौ

---

१ एते च विधीयमानाः सर्वादेशा एव । षसस्याचीति प्रकृते 'लुग्वा' इति लुग्विधानात् ।
२ विशेषविहितानि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः । ३ एतच्चाङ्गमनङ्गं वेति शेखरे स्पष्टम् । ४ संख्यार्थक एव त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तो न तु शब्दवाचकः । अत एव सूत्रे त्रेरित्येव परामर्शः साधुः । ५ युष्मदस्मच्छब्दयोरित्थमाबेऽपि दोषो नास्ति । आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य बाधनात् । ६ ईश्च ऊश्च यू व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणमविभक्तिकोऽयं निर्देशः श्लोके । दीर्घाज्जसि [illegible] छन्दसीति पाक्षिकत्वात्प्रथमयोरिति दीर्घ इत्यन्ये ।

नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । (प्रथमलिङ्गग्रहणं च) । पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** ।७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥ **आण्नद्याः** ।७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः ॥ **आटश्च** ।६।१।९०। आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयसीनाम् ॥ **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** ।७।३।११६। नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च परस्य ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषं पपीवत् । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । प्रधीः ॥ **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** ।६।४।७७। श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥ **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** ।६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये परे । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । प्रध्यि । शेषं पपीवत् । एवं ग्रामणीः । ङौ तु ग्रामण्याम् ॥ **गतिश्च** ।१।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते) । शुद्धधियौ । शुद्धधियः ॥ **न भूसुधियोः** ।६।४।८५। एतयोरचि सुपि यण्न । सुधीः । सुधियौ । सुधियः । इत्यादि । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतीः । सुख्यौ २ । सुख्युः २ । शेषं प्रधीवत् । शम्भुर्हरिवत् । एवं भान्वादयः ॥ **तृज्वत्क्रोष्टुः** ।७।१।९५।

---

१ इह च यूस्त्र्याख्याविति पूर्वसूत्रविषयमेव न तु ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रविषयम् । तेनातिश्रियै ब्राह्मणायेत्यत्र विकल्पो न । २ आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । सकृद्गताविति न्यायाश्रयणादिति भावः । आमि कृते नुट्प्राप्तिः स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वादाट्प्राप्तिश्चेति तुल्यबलविरोधे परत्वादाड्रूपं कार्यं भवतीति भावः । ३ प्रध्यायतीति प्रधीः । ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते हल इति दीर्घः । यदि तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् । ४ इह च धातोर्भिन्नवचनत्वेऽपि समानाधिकरण विशेषणम् । वेदाः प्रमाणमित्यादौ तथा दर्शनात् । ५ अत्र चार्थ उपसर्गाः क्रियायोग इत्यत्र योगग्रहणाल्लभ्यते । ६ न चात्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वाल्लोपः शाकल्यस्येति यलोपः प्राप्नोतीति शङ्क्यम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ।

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टु इत्यस्य स्थाने क्रोष्टृ प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ **ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः** ।७।३।११०। गुणः । इति प्राप्ते ॥ **ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च** ।७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ ॥ **अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्** ।६।४।११। अबादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥ **विभाषा तृतीयादिष्वचि** ।७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे ॥ **ऋत उत्** ।६।१।१११। ऋतो ङसिङसोरति परे पूर्वपरयोरुदेकादेशः । रपरः ॥ **रात्सस्य** ।८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । विसर्गः । क्रोष्टुः २ । क्रोष्टोः २ । क्रोष्ट्रोः । (नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन) । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । हूहूः । हूहौ इत्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः ॥ **ओः सुपि** ।६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् अचि सुपि । खलप्वौ । खलप्वः । एवं सुल्वादयः । स्वयंभूः । स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः । एवं स्वभूः । वर्षाभूः ॥ **वर्षाभ्वश्च** ।६।४।८४। अस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वावित्यादि । दृन्भूः । (दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) । दृन्भ्वौ । दृन्भ्वः । एवं करभूः । पुनर्भूः । दृम्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् । धाता । धातारौ । धातारः । हे धातः । (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) धातॄणाम् । एवं नप्त्रादयः । अप्तृन्निति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेनेह न । पिता । पितरौ । पितरः । पितरम् । शेषं धातृवत् । एवं जामात्रादयः । ना । नरौ । नरः ॥ **नृ च** ।६।४।६। अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् ।

१ इदं च वार्तिकं वर्षाभ्वश्चेत्यत्रानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । २ प्राचा तु दृम्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपेक्ष्यमिति भावः । ३ दधातीति धाता अब्जयोनिः । डुधाञस्तृच् तृन् वा, अनङ्दीर्घसुलोपनलोपाः । ४ अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घग्रहणं नास्ति कथादिष्वपठनादिति भावः ।

नृणाम् ॥ गोतो णित् ।७।१।९०। ओकारात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् । गौः । गावौ । गावः ॥ औतोऽम्शसोः ।६।१।९३। ओतोऽम्शसोरचि आकार एकादेशः । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः २ ॥ रायो हलि ।७।२।८५। रैशब्दस्याकारादेशो हलि विभक्तौ । राः । रायौ । रायः । राभ्यामित्यादि । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौभ्यामित्यादि ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

रमा ॥ औङ आपः ।७।१।१८। आबन्तादौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥ सम्बुद्धौ च ।७।३।१०६। आप एकारः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमाः ॥ आङि चापः ।७।३।१०५। आङि ओसि चाप एकारः । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥ याडापः ।७।३।११३। आपो ङितो याट् वृद्धिः । रमायै । रमाभ्यः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ।७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः । सर्वस्याः २ । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।१।१।२८। सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । इत्यादि । अन्तरस्यै शालायै । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । एवं तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ जरे । इत्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः । मत्या ॥ ङिति ह्रस्वश्च ।१।४।६। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः

---

१ ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमराद् ग्लौश्चन्द्रः । २ रमु क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्यचि टाप् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादयः । हल्ङ्यादिलोपः । ३ रमे इति । परत्वेनि घेति शी परन्तु न भवति अमत्वाद् औङः इयां प्रतिषेधाच्च । ४ दीर्घोच्चारणं प्राग्वारपदप्रतिपत्त्यर्थम्

पत्वात् औत् इति प्राप्ते ॥ **इदुद्भ्याम्** ।७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् । मत्याम् । मतौ । शेषं हरिवत् । एवं बुद्ध्यादयः ॥ **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ** ।७।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतौ स्तो विभक्तौ ॥ **अचि र ऋतः** ।७।२।१००। तिसृचतस्रोर्ऋतो रादेशोऽचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः । आमि नुट् ॥ **न तिसृ चतसृ** ।६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । हे गौरि । गौर्यावित्यादि । एवं नद्यादयः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्रि ॥ **स्त्रियाः** ।६।४।७९। अस्येयङ्जादौ प्रत्यये । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥ **वाऽम्शसोः** ।६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** ।१।४।४। इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः । श्रियै । श्रिये । श्रियाः २ । श्रियः २ ॥ **वाऽऽमि** ।१।४।५। इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् २ । श्रियि ॥ धेनुर्मतिवत् । **स्त्रियां च** ।७।१।९६। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥ **ऋन्नेभ्यो ङीप्** ।४।१।५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । क्रोष्ट्री । गौरीवत् । वधूः । शेषं नदीवत् । भ्रूः श्रीवत् । स्वयम्भूः पुंवत् ॥ **न षट्स्वस्रादिभ्यः** ।४।१।१०। एभ्यो ङीप्टापौ न स्तः । 'स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ॥ याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥' स्वसा । स्वसारौ । माता पितृवत् । शसि मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

---

१ अत्र वार्तिकं संज्ञायां कन्नुपसंख्यानमिति । तिसृकानाम ग्रामः । २ इदं च अनुवृत्तत्रिचतसृशब्दयोः ... । ३ अत्र वा आमि इत्येव छेदः नतु अमीति । द्वितीयैकवचने ... ४ स्वस्रादीनां ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञकानां टाबपि ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अतोऽम् ।७।१।२४। अतोऽङ्गात्क्लीवात् स्वमोरम् । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादीति सम्बुद्धिलोपः । हे ज्ञान ॥ **नपुंसकाच्च** ।७।१।१९। क्लीवादौङः शी । भसंज्ञायाम् **यस्येति च** ।६।४।१४८। ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः । इत्यकारलोपे प्राप्ते (औङः श्यां प्रतिषेधः) ज्ञाने ॥ **जश्शसोः शिः** ।७।१।२०। क्लीवात् । **शि सर्वनामस्थानम्** ।१।१।४२। **नपुंसकस्य झलचः** ।७।१।७२। झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीवस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥ **मिदचोऽन्त्यात्परः** ।१।१।४७। अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एवं धनवनफलादयः ॥ **अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः** ।७।१।२५। एभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरद्डादेशः ॥ **टेः** ।६।४।१४३। डिति भस्य टेर्लोपः । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । हे कतरत् । शेषं पुंवत् । इतरत् । अन्यत् २ । अन्यतरत् २ । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । (एकतरात्प्रतिषेधः) एकतरम् ॥ **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य** ।१।२।४७। अजन्तस्येव । श्रीपं ज्ञानवत् ॥ **स्वमोर्नपुंसकात्** ।७।१।२३। लुक् । वारि ॥ **इकोऽचि विभक्तौ** ।७।१।७३। इगन्तस्य क्लीवस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे, हे वारि । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते । (वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥ **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य** ।७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीवं

---

१ अमोऽम् विधानं स्वमोर्नपुंसकादिति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थमेव । २ विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । ३ सुपीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । नामधातौ तिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावादिति केचिदाहुः । हलादिविभक्तौ नुम्वारणार्थमत्राज्ग्रहणम् । स च हलादिविभक्तौ प्रवृत्तोऽपि नलोप इत्यनेन लुप्तः स्यादेवेत्यज्ग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति लुमताशब्देन लुप्तानामनित्यत्वमिति । ४ यद्यत्र भाषितः पुमान्येन शब्देन स भाषितपुंस्कशब्द इति विग्रहेत तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादतो व्याचष्टे—प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति

पुंवद्वा टादावचि । अनादये । अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । 'यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते । क्लीववृत्तौ तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने नतु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥' तस्मै पीलुने । न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।७।१।७५।** टादावचि ॥ **अल्लोपोऽनः ।६।४।१३४।** अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ ॥ **विभाषा ङिश्योः ।६।४।१३५।** अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा ङिश्योः । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिने । इत्यादि । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सुलु । सुलुनी । सुलुना । इत्यादि । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ **एच इग्घ्रस्वादेशे ।१।१।४८।** आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युना । इत्यादि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्रराभ्याम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि ॥ **इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥**

अथ हलन्तपुंलिङ्गाः ।

हो ढः ।८।२।३१। झलि पदान्ते च । लिट् । लिड् । लिहौ २ । लिहः । लिड्भ्याम् । लिट्सु । लिट्त्सु ॥ **दादेर्धातोर्घः ।८।२।३२।** झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः ॥ **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७।** धात्व-

१ एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथा च मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह इगेवेति । २ ढस्तु न विहितः धुट् लेढीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । ३ लिट्त्स्विति ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न । लिट्त्सु इत्यत्र तु ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव डः सीति पक्षे धुट् तस्य चर्त्वेन तकारः, ततो डस्य चर्त्वेन टः । ४ अत्र झषीत्येव वक्तुमुचितम्, [illegible]पनेन लाघवात् ।

वयवस्यैकाचो झषन्तस्य बशो भष् से ध्वे पदान्ते च । इह व्यपदेशिवद्भावेन धात्व-
वयवत्वाद्भष्भावः ॥ धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । दुहा । धुग्भ्याम् । धुक्षु ॥ वा
द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।८।२।३३। एषां हस्य वा घो झलि पदान्ते च । ध्रुक्,
ध्रुग् । ध्रुट् । ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु । ध्रुट्सु । ध्रु
त्सु । १ । एवं मुहः ॥ धात्वादेः षः सः ।६।१।६४। ष्णुक् । ष्णुग् । ष्णुट् २
एवं ष्णिहः ॥ इग्यणः संप्रसारणम् ।१।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो
इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ वाह ऊठ् ।६।४।१३२। भस्य वाहः संप्रसारण
मूठ् ॥ संप्रसारणाच्च ।६।१।१०८। संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः
विश्वौहः । इत्यादि ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ।७।१।९८। सर्वनामस्थाने ॥ ...
नडुहः ।७।१।८२। नुम् । आच्छीनद्योरिति सूत्रादादित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् ।
अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् ...
संयोगान्तलोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंसिति दत्वं न । ...
स्वाम्लोपो न । अनड्वान् ॥ अम्संबुद्धौ ।७।१।९९। चतुर...
अनड्वाहौ । अनडुहः ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२ ...
संसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । पदान्ते किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम्
सहेः साडः सः ।८।३।५६। साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाट्
तुराषाड् । तुरासाहौ । तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥ दिव औत् ।७।१।८४। दिविति
प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौः । सुदिवौ ॥ दिव उत् ।६।१।१३१। पदान्ते । सुद्यु

१ ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तस्य दुहेः दादेरिति घत्वेन झषन्तत्वेऽपि
भष्भावो न स्यात् । दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात्
...त्, समुदायावयवे तु बशभावादित्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । २ एवं ष्णुट्सिति
विशेषणार्थमुक्तमिति संक्षेपः । अत्र भस्येत्यधिक्रियते । भसोः संप्रसारणमित्यतोऽनुवृत्त
संप्रसारणमूठो विशेषणं तेन अलोऽन्त्यस्येति न भवति तदेवदाह—भस्य वाह इति । ३ एवं
भष्मुद्रस्सितनेन । ४ विशेषविहितेनापीत्यनुवर्त्यते । ५ विधानसामर्थ्यात्सवर्णादिष्टेन नुम
अभिव्यक्तिरेव भाव इति तत्त्वबोधिनी ।

भ्यामित्यादि । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥ **षट्चतुर्भ्यश्च** ।७।१।५५। एभ्य आमो नुडागमः स्यात् ॥ **रषाभ्यां नो णः समानपदे** ।८।४।१। चतुर्णाम् । **रोः सुपि**[1] ।८।३।१६। रोरेव विसर्जनीयः सुपि । चतुर्षु ॥ **मो नो धातोः** ।८।२।६४। पदान्ते । प्रशान् । प्रशामौ ॥ **किमः कः** ।७।२।१०३। विभक्तौ । कः । कौ । के । इत्यादि ॥ **इदमो मः** ।७।२।१०८। सौ । त्यदाद्यत्वापवादः ॥ **इदोऽय् पुंसि**[2] ।७।२।१११। इदम इदोऽय् सौ पुंसि । अयम् । त्यदाद्यत्वे ॥ **अतो गुणे** ।६।१।९७। अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः ॥ **दश्च** ।७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः[3] ॥ **अनाप्यकः** ।७।२।११२। अककारस्य इदम इदोऽनापि विभक्तौ । आबिति प्रत्याहारः[4] । अनेन ॥ **हलि लोपः** ।७।२।११३। अककारस्य इदम इदो लोप आपि हलादौ । (नानर्थके[5]ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे) ॥ **आद्यन्तवदेकस्मिन्**[6] ।१।१।२१। एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् ॥ **नेदमदसोरकोः** ।७।२।११। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एभिः । अस्मै । एभ्यः २ । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु ॥ **द्वितीयाटौस्स्वेनः** ।२।४।३४। इदमेतदोरन्वादेशे । किंचित्कार्यं[7] विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा अनेन व्याकरणमधीतम् । एनं

---

१ खरवसानयोरित्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थ इत्याह—रोरेवेति । रोः सुप्येव विसर्जनीय इति विपरीतनियमस्तत्र न भवति । हलोऽनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशात् । २ पुंसि किम् । इयं स्त्री । ३ प्रचुरप्रयोगदर्शनमेवात्र मूलम् । ४ टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण । ५ नन्वेवं बिभर्ति पिपर्तीत्यादौ भृञामित् अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्, द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्कायामाह—अनभ्यासविकार इति । ६ सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः, सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्त इति लोके प्रसिद्धम् । तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते । ७ किंचित्कार्यमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । ईषदर्थे क्रियायोग इत्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते किंत्वनूद्यन्त इति न तत्रैनादेशः । एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्यपि व्याख्यातम् ।

छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम् । एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ एनान् । एनेन । एनयोः २ । राजा ॥ न ङिसम्बुद्ध्योः ।८।२।८। नस्य लोपो न ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (ङावुत्तरपदे प्रति [illegible] राजानः । राजानम् । राजानौ । जश्नोर्लः । राज्ञः ॥ [illegible] षिपु कृति ।८।२।२। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञावि [illegible] सिद्धो नान्यत्र राजाश्वे इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमे [illegible] राजभिः । राजभ्यः । राज्ञि । राजनि । यज्वा । य [illegible] गाद्दमन्तात् ।६।४।१३७। वमान्तसंयोगादनोऽकार [illegible] ज्वना । यज्वभ्याम् । ब्रह्मणः ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां [illegible] पधाया दीर्घः ॥ सौ च ।६।४।१३। इन्नादीना [illegible] वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥ एकाजुत्तरपदे णः ।८।४।१८। [illegible] न्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णत्वं स्यात् वृत्रहणौ । वृत्रहणः ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।७।३।५४। ञिति णिति प्रत्यये ने परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ॥ हन्तेः ।८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्ताद्धन्तेर्नस्य णः प्रहण्यात् ॥ अत्पूर्वस्य ।८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णो नान्यस्य । प्रघ्नन्ति योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा कुत्वे कृतेऽपि णोऽपि निवर्तते । वृत्रघ्नः इत्यादि । एवं शार्ङ्गिन् । यशस्विन् । अर्यमन् पूषन् ॥ मघवा बहुलम् ।६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः ऋ इत् ॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपि

१ [illegible] वर्णदीर्घे कर्तव्ये [illegible] न भवतीति भावः । २ 'सा [illegible]' इत्यनेन [illegible] । [illegible] नियमः । [illegible] भवतेव । ३ [illegible] । [illegible] इति [illegible] भवना, [illegible] मघवन्शब्दस्येति ४ [illegible] । [illegible] नियमार्थम् । उगितो [illegible] । [illegible] इति सूत्रम् भवतेव ।

ोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने । मघवान् । इह उपधादीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति । [1]बहुलग्रहणात् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । तृत्वाभावे सुटि राजवत् ॥ **श्वयुवमघोनामतद्धिते** ।६।४।१३३। अन्नन्तानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । मघोनः । मघवभ्यामित्यादि । एवं श्वन् युवन् ॥ **न संप्रसारणे संप्रसारणम्** ।६।१।३७। यूनः । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥ **अर्वणस्त्रसावनञः** ।६।४।१२७। नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वद्भ्याम् ॥ **पथिमथ्यृभुक्षामात्** ।७।१।८५। सौ ॥ [2]**इतोऽत्सर्वनामस्थाने** ।७।१।८६। पथ्यादेः ॥ **थो न्थः** ।७।१।८७। पथिमथोस्थस्य [3]न्थादेशः सर्वनामस्थाने । पन्थाः । हे पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ॥ **भस्य टेर्लोपः** ।७।१।८८। पथ्यादेः । पथः । पथिभ्याम् । पथिभ्यः । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः ॥ [4]**ष्णान्ता षट्** ।१।१।२४। षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । पञ्च २ । पञ्चभिः । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् ॥ **नोपधायाः** ।६।४।७। [5]नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि । पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥ **अष्टन आ विभक्तौ** ।७।२।८४। हलादौ [6]वा स्यात् ॥ [7]**अष्टाभ्य औश्** ।७।१।२१। कृताकारादष्टनो जश्शसोरौश् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । अष्टौ २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे अष्ट । पञ्चवत् ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च** ।३।२।५९। एभ्यः क्विन् । अञ्चेः सुप्युपपदे । युजिक्रुञ्चोः केवलयोः । क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते । कनावितौ ।

---

१ क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । २ यो नुडिति नोक्तं इत्संज्ञायन्तावित्यनुसंधानेन प्रक्रियालाघवाभावात् । ३ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ । थेन्थः इत्येव सिद्धे इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्येतदमुक्षिमर्थम् । ४ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम् । ५ नेति लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् नामीति दीर्घो न प्रवर्तते इत्ययमारम्भः । ६ वैकल्पिकं चेदमात्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । ७ अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वं, तथाहि सति तु वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थं अष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

कृदतिङ् ।३।१।९३। अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः ॥ वेरपृक्तस्य ।६।१।६७। लोपः॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विग्भ्याम् ॥ युजेरसमासे ।७।१।७१। सर्वनामस्थाने नुम् । सुलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । कुत्वेन नस्य ङः । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । युग्भ्याम् । असमासे किम् । सुयुग् ॥ चोः कुः ।८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । सुयुक् । सुयुजौ । सुयुजः । सुयुग्भ्याम् । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । खन्भ्याम् ॥ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६। झलि पदान्ते च । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राड्भ्याम् । एवम् । विभ्राट् । देवेट् । विश्वसृट् । परिमृट् ॥ 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' । परावुपपदे व्रजेः क्विप् दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ विश्वस्य वसुराटोः ।६।३।१२८। विश्वस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । विश्वाराट् । विश्वराजौ । विश्वाराड्भ्याम् ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।८।२०।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः । भृट् । सस्य श्चुत्वेन शः । झलां जश् झशीति शस्य जः । भृज्जौ । भृज्जः । भृड्भ्याम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ।७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोः सः स्यात्सौ । स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ॥ ङेप्रथमयोरम् ।७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥ त्वाहौ सौ ।७।२।९४। अनयोर्मपर्यन्तस्य ॥ शेषे[४] लोपः ।७।२।९०। अनयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् ॥ युवावौ द्विवचने ।७।२।९२।द्वयो

---

१ क्विनः कुः इत्युक्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्विन्नन्तस्य ग्रहणे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति ॥ २ युङ् युनक्तीति विग्रहे सत्सूद्विषेति क्विप्। ३ रञ्जधातोर्णिचि क्विपि निष्पन्नराट्शब्दस्य तु नेह ग्रहणम् । सुप्रसिद्धत्वेन यजशब्दसाहचर्येण चैश्वर्यसंबन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य राजतिनिष्पन्नस्यैव ग्रहणात् । आदित्यविश्ववसू इत्यत्र तु विश्वशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावान्न दीर्घः॥ ४ तकारान्यः शेषः, आत्वं यत्वं च प्रागुक्तं, तद्विषयादन्यविभक्तिः शेषशब्दार्थः ।

-रन्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥ **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषा-याम्** ।७।२।८८। औङ्येतयोरात्वं लोके । युवाम् । आवाम् ॥ **यूयवयौ जसि** ।७।२।९३। अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ॥ **त्वमावेकवचने** ।७।२।९७। एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ **द्वितीयायां च** ।७।२।८७। अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ॥ **शसो न** ।७।१।२९। आभ्यां शसो नः । अमोऽपवादः । 'आदेः परस्य' । संयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥ **योऽचि** ।७।२।८९। अनयोर्यादेशोऽनादेशेऽजादौ विभक्तौ । त्वया । मया ॥ **युष्मदस्मदोरनादेशे** ।७।२।८६। अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवा-भ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ **तुभ्यमह्यौ ङयि** ।७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् । मह्यम् ॥ **भ्यसोऽभ्यम्** ।७।१।३०। आभ्यां परस्य । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ **एकवचनस्य च** ।७।१।३२। आभ्यां ङसेरत् । त्वत् । मत् ॥ **पञ्चम्या अत्** ।७।१।३१। आभ्यां भ्यसः । युष्मत् । अस्मत् ॥ **तवममौ ङसि** ।७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य ॥ **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्**[1] ।७।१।२७। तव । मम । युवयोः २ । आवयोः २ ॥ **साम आकम्** ।७।१।३३। आभ्यां साम आकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युष्मासु । अस्मासु ॥ **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ** ।८।१।२०। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावौ ॥ **बहुवचनस्य वस्नसौ** ।८।१।२१। उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ॥ **तेमयावेकवचनस्य** ।८।१।२२। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥ **त्वामौ द्वितीयायाः** ।८।१।२३। उक्तविधयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामौ स्तः ॥

---

१ अत्रापि विभक्ताविति संबध्यते । अतएव प्रत्ययोत्तरेति सूत्रं सार्थकम् । तत्फलं तु त्वं सु-न्दरः पुत्रो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ नादेश इति । २ शित्वं सर्वादेशार्थं । अन्यथा आदेः पर-स्येति स्यात् । ३ 　 "पदस्य, पदात्, अनुदात्तं सर्वमपादादौ, इत्येतत्सूत्रत्रयाधिकारः ।

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

(एकवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) । एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न[2] ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां ते ओदनं दास्यामि । (एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः) । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ न चवाहाहैवयुक्ते ।८।१।२४। चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने ।८।१।२५। अचाक्षुषज्ञानार्थधातुभिर्योगे नैते आदेशाः स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६। विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तादन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वामिति वा ॥ सामन्त्रितम् ।२।३।४८। सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२। अग्ने तव । देवास्मान्पाहि ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।८।१।७३। विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत् । हरे दयालो नः पाहि । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ ॥ पादः पत् ।६।४।१३०। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । सु-

---

१ अस्मिन्पद्यद्वयेऽनुक्रमेण द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीनामेकवचनस्य ततस्तासामेव द्विवचनस्य ततो बहुवचनस्योदाहरणानीति शेषम् । २ सिद्धान्तकौमुद्यां तु समानवाक्ये इत्यस्ति तदर्थे एवात्र एकवाक्ये इति पठितोऽस्ति । ३ सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः । तेन सहेत्यत्र 'तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः । वोपसर्जनस्येति सभावः । ४ त्वं भक्तोऽहमिति तेन हरिस्त्वां मां च त्रायत इति संबन्धः । ५ सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते ।

पदः । सुपाद्भ्याम् । अग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमद्भ्याम् ॥ **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति** ।६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति च । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नस्य कुत्वेन ङः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ॥ **अचः** ।६।४।१३८। लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ॥ **चौ** ।६।३।१३८। लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः । प्रत्यग्भ्याम् । उदङ् । उदञ्चौ ॥ **उद ईत्** ।६।४।१३९। उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् ॥ **समः समि** ।६।३।९३। अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीचः । सम्यग्भ्याम् ॥ **सहस्य सध्रिः** ।६।३।९५। तथा । सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्रीचः । सध्र्यग्भ्याम् ॥ **तिरसस्तिर्यलोपे** ।६।३।९४। अलुप्ताकारेऽञ्चतौ अप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् ॥ **नाञ्चेः पूजायाम्** ।६।४।३०। पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ । नलोपाभावादलोपो न । प्राञ्चः । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्क्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्याम् । पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । पयोमुग्भ्याम् । मह पूजायाम् । 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' एते निपात्यन्ते । शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वान्नुम् ॥ **सान्तमहतः संयोगस्य** ।६।४।१०। सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महद्भ्याम् ॥ **अत्वसन्तस्य चाधातोः** ।६।४।१४। अत्वन्तस्योपधाया

१ अत्र अजिति न प्रत्याहारः आतो धातोरित्यारम्भात्, प्रतीचो दधिति निर्देशाच्च । अतएव पचाद्यचो न ग्रहणम् । २ समो मिङ्, सम इङ् इति च नाद्युक्ति । परिभाषाष्यानगौरवपरिहारार्थत्वात् । ३ निपात्यन्त इति । पृषु सेचने, मह पूजायाम्, बृह वृद्धौ अत्र गुणाभावः । महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव महानित्यत्र महते पूज्यते स महानिति विग्रहः । बृहेर्वृद्ध्यभावः । गमेस्तु जगादेशश्च चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः । ४ अधातोरिति योगो विभज्यते, ... नात्वन्तस्येति तदेतद्ध्वंयति धातुभिन्नासन्तस्य

दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । भातेर्डवतुः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भवान् । भवन्तौ । शत्रन्तस्य तु भवन् ॥ **उभे अभ्यस्तम् ।६।१।५।** पाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥ **नाभ्यस्ताच्छतुः ।७।१।७८।** नुम् न । ददत् । ददतौ ॥ **जक्षित्यादयः षट् ।६।१।६।** षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतिना तुल्ये । एतौ छान्दसौ दीध्यत् । वेव्यत् ॥

जक्षि जागृ दरिद्रा शास् दीधीङ् वेवीङ् चकास्तथा ।
अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः ॥ १ ॥

गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।३।२।६०।** त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्यात् चात्क्विन् । **आ सर्वनाम्नः ।६।३।९१।** दृग्दृश्वतुषु । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । तादृग्भ्याम् । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विड्भ्याम् ॥ **नशेर्वा ।८।२।६३।** नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नड्भ्याम् । नग्भ्याम् ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन् ।३।२।५८।** अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्याम् । रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । रत्नमुड्भ्याम् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षण्णाम् । षट्सु । षट्सु । यत्तु प्राचा षण्णां षैड्णामित्युदाहृतं तत्मामादि

१ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे । उभे समुदिते इति
२ जक्ष् इति पृथक्पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञा
बहुव्रीहिरित्येतदाह—षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम इति । ३ केचिदिह हलीत्यनुव
झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तत्र नष्टमित्यादावतिप्रसङ्गात् । ४ अत्र यरोऽनुनासिके
ऽनुनासिको वा इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः ॥

क्रमेव । प्रत्यये नित्यवचनात् ॥ **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।८।२।७६।** रेफ-वान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् ॥ **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।७३।** एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपीण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षः । पिपठीष्षु । पिपठीःषु । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षु । विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वन् ॥ **वसोः संप्रसारणम् ।६।४।१३१।** वसन्तस्य भस्य संप्रसारणम् । विदुषः । वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् ॥ **पुंसोऽसुङ् ।७।१।८९।** सर्वनामस्थाने । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुंसः । पुंभ्याम् । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । (अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः) हे उशन । उशनन् । हे उशनः । उशनोभ्याम् । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । वेधोभ्याम् ॥ **अदस औ सुलोपश्च ।७।२।१०७।** सौ परे । तदोरिति सः । असौ ॥ **औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ।** असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् । वृद्धिः ॥ **अदसोऽसेर्दादु दो मः ।८।२।८०।** अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य उः । दीर्घस्य ऊः । अमू । जसः शी ॥ **एत ईद्बहुवचने ।८।२।८१।** अदसो दात् परस्यैत ईद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥ **न मु ने ।८।२।३।** नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

---

१ असंबुद्धावित्युक्तेः सान्त इति न दीर्घः । २ वशेः कनसिः, ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । ३ औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम् । ४ ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र [illegible] तु सतिसप्तमीत्याश्रयणात् ॥

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

नहो धः ।८।२।३४। इति धत्वे प्राप्ते ॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।६।३।११६। क्विबन्तेषु पूर्वस्याणो दीर्घः । [2]उपानत् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । अस्य पदान्ते उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिग्भ्याम् । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युभ्याम् । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतस्रः । चतसृभिः । चतसृभ्यः । [3]चतसृणाम् । चतसृषु । का । के । काः । सर्ववत् ॥ यः सौ ।७।२।११०। इदमो दस्य । '[4]इदमो मः' । इयम् । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्या । स्ये । स्याः । एवम् । तद् । यद् । एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् इ । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥ अपो भि ।७।४।४८। अपस्तकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । दृग्भ्याम् । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । ससजुषोरुरिति रुत्वम् । सजूः । सजुषौ । सजूर्भ्याम् । [5]आशीः । आशिषौ । आशीर्भ्याम् । असौ । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वांहि पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । वाः । वारी । वारि । वारा । वार्भ्याम् । चत्वारि । कि

---

१ उत्तरपदेऽपीति शेषः । २ उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात्क्विप् । नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । ३ न तिसृचतसृ इति न दीर्घः । ४ आचाराः धातुपरिसंख्यानमित्युपधाया ह्रस्वम् । ५ वसुस्रंस्विति दत्वमनडुच्छब्दान्तेऽपि प्रवर्तते; पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ।

के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । (अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः) । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । व्योम । व्योम्नी । व्योमनी । व्योमानि । ब्रह्म । (संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः) । हे ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्मणी । हे ब्रह्माणि । 'रोऽसुपि' । अहः । 'विभाषा ङिश्योः' । अह्नी । अहनी । अहानि ॥ **अहन् ।८।२।६८।** अहन्नित्यस्य रुः पदान्ते । अहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । सुपथि । टिलोपः । सुपथी । सुपन्थानि । ऊर्क् । ऊर्जी । ऊर्न्जि । नरजानां संयोगः । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । यत् । ये । यानि । एतत् । एते । एतानि । अवङ् स्फोटायनस्येति अवङ् ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥
स्वमुसुपु नव षट् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
४ चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

गवाक् । गवाग् । गोची । गवाग्वि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाग्भ्याम् । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । ददत् । ददती ॥ **वा नपुंसकस्य ।७।१।७९।** अभ्यस्तात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य क्लीबस्य नुम्वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥ **आच्छीनद्योर्नुम् ।७।१।८०।** अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम्वा शीनद्योः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥ **शप्श्यनोर्नित्यम् ।७।१।८१।** शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् शीनद्योः । पचन्ती । दीव्यत् । दीव्यन्ती । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षः । धनूंषि । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पयः । पयसी । पयांसि । पयोभ्याम् । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

---

१ अन्वेवेदं विधीयते नत्वौट्शसादिषु फलाभावात् । २ पूजार्थगत्यर्थभेदेनासंध्यवङादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः । ३ इह 'चयो द्वितीयाः' इति वार्त्तिकमनाश्रित्य नवाधिकशतं बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव ।

अथाव्ययानि।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ।७।१।३७। स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । तिरस् । उपधा । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्धम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशान् । मा । माङ् । आकृतिगणोयम् । च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । यत्र । कच्चित् । नह । हन्त । माकिम् । माकीम् । माकिः । नकिम् । नकिः । आकीम् । माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् । अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुकम् । यथा । कथाच । पाट् । प्याट् । अङ्ग । है । हे । भोः । अये । द्य । विषु । एकपदे ।

१ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । २ तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि कामम् । प्रकामम् । भूयः । सांप्रतम् । परम् । साक्षात् । साचि । सत्यम् । मङ्क्षु । आशु । संवत् । अवश्यम् । उषा । ओम् । भूः । भुवः । झटिति । झगिति । तरसा । सुष्ठु । दुष्ठु । रु । अद्स् । कु । अञ्जसा । मिथु । अस्तम् । स्थाने । वरम् । सुदि । वदि । इत्यादि । ३ एतेषामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः ।

पत् । आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।१।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञौ । इति । एतदन्तमव्ययम् । अत इत्यादि ॥ कृन्मेजन्तः[1] ।१।१।३९। कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययम् । स्मारंस्मारम्[3] । जीवसे । पिबध्यै[4] । क्त्वातोसुन्कसुनः ।१।१।४०। एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा[5] । उदेतोः । विसृपः ॥ अव्ययीभावश्च ।१।१।४१। अधिहरि ॥ अव्ययादाप्सुपः ।२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आप्ग्रहणं व्यर्थम् । अव्ययस्यालिङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

सदृशं[6] त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥
वष्टि[7] भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ २ ॥

अवगाहः । वगाहः । अपिधानम् । पिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

इति सुबन्तं समाप्तम् ॥ ॥

---

१ किन्त्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः । २ अत्र मेजन्त इत्येतच्छतत्वात्कृत एव विशेषणं नतु कृदन्तस्याकृतस्य । ३ स्मरतेः आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इति णमुल् । वृद्धिः रपरत्वम् । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । ४ तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । पिबध्यै इति तुमर्थ इत्यनेनैव शध्यै प्रत्ययः । पाघ्रा इति पिबादेशः । ५ कृत्वेति समानकर्तृकयोः इत्यादिना क्त्वा । उदेतोरिति उत्पूर्वादिणो भावलक्षणेस्थेण् इत्यादिना तोसुन् । विसृप इति सृपितृदोः कसुन् । ६ अलिङ्गत्वे अथर्वगप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति । एतेषु यन्न व्येति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा यस्मान्न व्येति तदव्ययम् । ७ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह—वष्टीति । भागुरिराचार्यः अव उपसर्गस्य अपि उपसर्गस्य च पूर्वाकारस्य लोपमिच्छति तथा वाक् निश् दिशादिहलन्तशब्दानामापमिच्छति ।

अथाव्ययानि।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ।१।१।३७। स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । तिरस् । उपधा । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्धम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशान् । मा । माङ् । आकृतिगणोऽयम् । च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । यत्र । कच्चित् । नह । हन्त । माकिम् । माकीम् । माकिः । नकिम् । नकिः । आकीम् । माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् । अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुकम् । यथाकथाच । पाट् । प्याट् । अङ्ग । है । हे । भोः । अये । द्य । विषु । एकपदे

---

१ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । २ तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि कामम् । प्रकामम् । भूयः । साम्प्रतम् । परम् । साक्षात् । साचि । सत्यम् । मङ्क्षु । आशु । संवत् । अवश्यम् । उषा । ओम् । भूः । भुवः । झटिति । झगिति । तरसा । सुष्ठु । दुष्ठु । मरस् । कु । अञ्जसा । मिथु । अस्तम् । स्थाने । वरम् । सुदि । वदि । इत्यादि ।
३ एतेषामनेकार्थानुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः ।

वत् । आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।१।१।३८।** यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञौ । इति । एतदन्तमव्ययम् । अत इत्यादि ॥ **कृन्मेजन्तः ।१।१।३९।** कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययम् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै । **क्त्वातोसुन्कसुनः ।१।१।४०।** एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥ **अव्ययीभावश्च ।१।१।४१।** अधिहरि ॥ **अव्ययादाप्सुपः ।२।४।८२।** अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आप्ग्रहणं व्यर्थम् । अव्ययस्यालिङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥
वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ २ ॥

अवगाहः । वगाहः । अपिधानम् । पिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

इति सुबन्तं समाप्तम् ॥ ॥

---

१ किंत्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः । २ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात्कृत एव विशेषणं नतु कृदन्तस्याश्रुतस्य । ३ स्मरतेः आभीक्ष्ण्ये णमुल् च इति णमुल् । वृद्धिः रपरत्वम् । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । ४ तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । पिबध्यै इति तुमर्थ इत्यनेनैव शध्यै प्रत्ययः । पाघ्रा इति पिबादेशः । ५ कृत्वेति समानकर्तृकयोः इत्यादिना क्त्वा । उदेतोरिति उत्पूर्वादिणो भावलक्षणेस्थेण् इत्यादिना तोसुन् । विसृप इति सृपितृदोः कसुन् । ६ अलिङ्गत्वे अथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति । एतेषु यत्र व्येति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा यस्मात् [illegible] तदव्ययम् [illegible] रतनः । कार्यान्तरमाह—वष्टीति । भागुरिराचार्यः [illegible] पमिच्छति तथा वाच् निश् दिशादिहलन्तशब्दानामापमिच्छति [illegible]

।७।४।६०। अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते ॥ ह्रस्वः ।७।४।५९। अभ्यासस्याचः ॥ भवतेरः ।७।४।७३। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि अभ्यासे चर्च ।८।४।५४। अभ्यासे झलां चर [illegible] घर इति विवेकः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥ [illegible] लिडार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ।७।२।३५। बभूव बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ अनद्यतने लुट् ।३।३।१५। भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥ स्यतासी लृलुटोः ।३।१।३३। धातोरेतौ स्तः लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः । लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् ॥ आर्धधातुकं शेषः ।३।४।११४। तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।२।४।८५। डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भविता तासस्त्योर्लोपः ।७।४।५०। सादौ प्रत्यये ॥ रि च ।७।४।५१। रादौ प्रत्यये तथा भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः भवितास्मः ॥ लृट् शेषे च ।३।३।१३। भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् क्रियार्थायां क्रिया सत्यामसत्यां च । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥ लोट् च ।३।३।१६२। विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ।३।३।१७३ ॥ एरुः ।३।४।८६। लोट इकारस्य उः । भवतु ॥ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ।७।१।३५। आशिषि तुह्योः । परत्वात्सर्वादेशः । न ङित्वस्य क्वावकाश इति चेच्छृणु । अनन्यार्थङकारयुक्तानङादिष्विति गृहाण भवतात् ॥ लोटो लङ्वत् ।३।४।८५। लोटस्तामादयः । सलोपश्च ॥ तस्थस्थमिपां तांतंतामः ।३।४।१०१। ङितश्चतुर्णां तामादयः स्युः । भवता

१ अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशः । तेन आततुः । आटतुः इत्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सिध्यति । २ अन्ये इति । इतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानस्य शेषशब्दार्थत्वादिदमुक्तम् ३ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति प्रयुक्त ततोऽन्यः शेष इत्याह—असत्यामिति ४ विधिनिमन्त्रणेत्याद्यनुवर्तते तदाह—विध्यादिष्विति ।

भवन्तु ॥ **सेर्ह्यपिच्च** ।३।४।८७। लोटः सेर्हिः सोऽपिच्च ॥ **अतो हेः** ।६।४।१०५। लुक् । भव । भवतात्[1] । भवतम् । भवत ॥ **मेर्निः** ।३।४।८९। लोटः ॥ **आडुत्तमस्य पिच्च** ।३।४।९२। लोडुत्तमस्याट् स पिच्च । हिन्योरुत्वं न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि ॥ **ते प्राग्धातोः** ।१।४।८०। ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ **आनि लोट्**[2] ।८।४।१६। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । (दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । (अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्) अन्तर्भवाणि ॥ **नित्यं ङितः** ।३।४।९९। सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलोन्त्यस्येति सलोपः । भवाव । भवाम ॥ **अनद्यतने[3] लङ्** ।३।२।१११। अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् ॥ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** ।६।४।७१। एष्वङ्गस्याट् ॥ **इतश्च** ।३।४।१००। ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ।

विधि[4]निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थने[5]षु लिङ् ।३।३।१६१। एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् ॥ **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च** ।३।४।१०३। लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचि[6]दनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । तेन वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीप् ॥ **लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य** ।७।२।७९। सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते । अ-

---

१ भवतादिति । लुगपेक्षया परत्वादेस्तातङ् । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु ज्ञापकसिद्धत्वादनित्य इति शब्देन्दुशेखरे । २ निलोट् इत्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन—सागरं तर्तुकामस्य जप्त्वा स्तोत्रमित्यादि सिध्यति । ३ अनद्यतन इत्ययं बहुव्रीहिः । तेन अद्यश्वो वाभुङ्क्ष्महीत्यत्र लुङेव । ४ विधिः प्रेरणम् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणमावश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । ५ प्रार्थनं याच्ञा । ६ क्वचिदिति । ज्ञापकफलं तु ङिदुगिल्लक्षणङीबभाव इति ङित्त्वेतिसूत्र एवोक्तम् ।

लो येयः ।७।२।८०। अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् गुणः । 'लोपो व्योर्वलि' । भवेत् । भवेताम् ॥ झेर्जुस् ।३।४।१०८। लिङः भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ लिङाशिषि ।३।४।११६। आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ किदाशिषि ।३।४।१०४। आशिषि लिङो यासुट् कित् । स्कोरिति सलोपः ॥ क्ङिति च ।१।१।५। गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥ लुङ् ।३।२।११० भूतार्थे धातोर्लुङ् ॥ माङि लुङ् ।३।३।१७५। सर्वलकारापवादः ॥ स्मोत्तरे लङ् च ।३।३।१७६। स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥ च्लि लुङि ।३।१।४३। शबाद्यपवादः ॥ च्लेः सिच् ।३।१।४४। गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ।२।४।७७। लुक् । गापाविहेणादेशपिबत्योर्ग्रहणं ॥ भूसुवोस्तिङि ।७।३।८८। भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि गुणो न । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव अभूम ॥ न माङ्योगे ।६।४।७४। अडाटौ न स्तः । मा भवान्भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।३।३।१३९ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे धातोर्लृङ् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । इत्यादि ज्ञेयम् । प्रभवतीत्यादौ उपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम् ।

---

१ ङित्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे क्ङिद्वचनमिज्यादिस्यादौ संप्रसारणार्थम्, जागर्यादित्य गुणार्थं च । जागर्तेर्गुणो हि क्ङिति पर्युदस्यते । ङित्वं चेह विशेषनिर्देशेन कित्वेन बाध्यते २ माङित्यस्मादौ निषेधार्थकमाङ्शब्दोऽस्य एव न तु माङित्याद्युः । ३ अत्र लिङ्ग्रीत्यस्यानुवर्तनात् अनुवर्तनयोः फलदोषयोरभावेन प्रवृत्तिः ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवति । इत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥ इति ।

अत सातत्यगमने । अतति । अततः । अतन्ति । अतसि । अतथः । अतथ । अतामि । अतावः । अतामः ॥ **अत आदेः** ।७।४।७०। अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । आत । आततुः । आतुः । आतिथ । आतथुः । आत । आत । आतिव । आतिम । आतिता । अतिष्यति । अततु ॥ **आडजादीनाम्** ।६।४।७२। अजादेरङ्गस्याट् लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु । आतत् । अतेत् । अत्यात् । लुङि सिचि इडागमे कृते ॥ **अस्तिसिचोऽपृक्ते** ।७।३। ९६ । विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः ॥ **इट ईटि** ।८।२।२८। इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि । (सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) । आतीत् । आतिष्टाम् ॥ **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च** ।३।४।१०९। सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् । आतिषुः । आतीः । आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिषम् ।

---

१ एकपदशब्देनाखण्डं पदं गृह्यते । अखण्डत्वं च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डकत्वम् । अत एव समासग्रहणं चरितार्थम् । २ उपलक्षणमिति । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कुर्वतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र च कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदक्रीडायामेवेत्यत्रैवकारो ज्ञापकः । सेधतेर्गतावित्यत्र गतिग्रहणमपि षिधगत्यामित्यादि० गत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्व एव घटते । नान्यथेति दिक् । ३ पररूपपदमेकादेशोपलक्षणम् आनृजे इत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः । ४ सिच् च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् ।

आतिष्व । आतिष्म । आतिष्यत् । एवं **अव** रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यव-गमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अव-तीत्यादि । **षिध गत्याम्** ॥ **पुगन्तलघूपधस्य च** ।७।३।८६। पुगन्तस्य ल-घूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः । धात्वादेरिति सः । सेधति । षत्वम् । सिषेध ॥ सेक् सृपसृस्तृसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः षो-पदेशाः ष्वष्क्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप्स्मिङः ॥ १ ॥ दन्त्यः केवलदन्त्योः न द-दन्त्योष्ठजोऽपि । ष्वष्कादीनां पृथक् ग्रहणात् ॥ **असंयोगाल्लिट् कित्** ।१।२।५ असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधिथ । सिषिधथुः सिषिध । सिषेध । सिषिधिव । सिषिधिम । सेधिता । सेधिष्यति । सेधतु असेधत् । सेधेत् । सिध्यात् । असेधीत् । असेधिष्यत् ॥ **सात्पदाद्योः** ।८।३।१११ सातेः पदादेश्च सस्य षो न । इति निषेधे प्राप्ते ॥ **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति-तिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** ... स्थाद्विनिमित्तादेषां सस्य षः ॥ **सदिरप्रतेः** ।८।३।६६। ... षः ॥ **स्तन्भेः** ।८।३।६७। सौत्रस्य षः ॥ **अवाच्चालम्ब**... अनात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः सस्य षः ॥ **वेश्च स्वनो भोजने** ।८।३।६९। व्यवाभ्य स्वनतेः सस्य षः ॥ **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्** ८।३।७०। परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः । निषेधति ॥ **प्राक्सितादड्व्यवा-येऽपि** ।८।३।७१। सितशब्दात्प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि स-षः । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥ **स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्**

१ सेमित्यादि । दन्त्यश्च अच् दन्त्याचौ तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः दन्त्याज-न्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां धातूनां ते । दन्त्याजन्तसादयोऽजन्तसादयश्चैका-चोपदेशा बोध्याः । २ अभिषावयतीति ण्यन्तेऽपि षत्वं भवत्येव । शब्दशक्तिमहिम्नोपसर्गो-मनि प्रकृत्यर्थे यथान्वयात् । ३ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वं अड्व्यवाय एवे-त्यमनिवारणार्थमडिशब्दस्योपादानम् । ४ स्थादिष्विनीह द्वे वाक्ये । आद्यं षत्वविध-द्वितीयं तु नियमार्थम् ।

।८।३।६४। प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम्। निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ **सेधतेर्गतौ** ।८।३।११३। गत्यर्थस्य सेधतेः सस्य षो न । गङ्गां विसेधति । एवम् **चिती** संज्ञाने । **शुच** शोके । **गद** व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ **नेर्गद नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धिषु च** ।८।३।१७। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं स्यात् गदनदादिषु परेषु । प्रणिगदति । **कुहोश्चुः** ।७।४।६२। आभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः ॥ **अत उपधायाः** ।७।२।११६। वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये । जगाद । जगदतुः । जगदुः । जगदिथ । जगदथुः । जगद ॥ **णलुत्तमो वा** ।७।१।९१। णित्स्यात् । जगाद । जगद । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत् । गदेत् । गद्यात् ॥ **अतो हलादेर्लघोः** ।७।२।७। हलादेर्लघोरतो वृद्धिर्वेडादौ सिचि परस्मैपदेषु । अगादीत् । अगदीत् । अगदिष्यत् । **णद** अव्यक्ते शब्दे ॥ **णो नः** ।६।१।६५। धात्वादेर्णस्य नः । णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाथ्नाध्नन्द्नक्कनॄन्नतः ॥ **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य** ।८।४।१४। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । नदति । ननाद ॥ **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि** ।६।४।१२०। लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्यात एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि । नेदतुः । नेदुः ॥ **थलि च सेटि**

---

१ सेधतेरिति । अयं निषेधोऽनन्तरस्येतिन्यायेनादेशप्रत्यययोरित्यस्य । तेन सिषेधेत्यादौ षत्वं भवत्येवेति केचित् । २ नेर्गदनद—गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां श्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिजागदीति प्रनिनानदीति प्रनिसातीति प्रनिजङ्घनीति इत्यादौ णत्वं न । घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः षट् गृह्यन्ते । डुदाञ् प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणिद्यति । देङ् प्रणिदयते । धेट् प्रणिधयति । डुधाञ् प्रणिदधाति । माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणं । घुप्रकृतिमाङ् इति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् । ३ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम् । कृते तु तस्मिन् असमास एव स्यादित्यपेग्रहणं कृतम् ।

।६।४।१२१। इत्युक्ति थलि प्रागुक्तं स्यात्। नेदिथ। नेदथुः। नेद। ननाद। ननद। नेदिव। नेदिम। नदिता। नदिष्यति। नदतु। अनदत्। नदेत्। नद्यात्। अनादीत्। अनदीत्। अनदिष्यत्। श्च्युतिर् क्षरणे। (इर इत्संज्ञा वाच्या) ॥ दीर्घपूर्वाः खयः ।७।२।६१। शिष्यते अभ्यासस्य। हलादिःशेषापवादः। चुश्च्योत ॥ इरितो वा ।१।३।५७। इरितो धातोश्च्लेरङ् वा परस्मैपदेषु। अश्च्युतत्। अश्च्योतीत्। यकाररहितोऽप्ययम्। श्चोतति। चुश्चोत। अश्चोतत्। अश्चोतीत्। च्युतिर् आसेचने। च्योतति। टुनदि समृद्धौ ॥ आदिर्ञिटुडवः ।१।३।५। उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ॥ इदितो नुम् धातोः ।७।१।५८। नन्दति। ननन्द। नन्दिता। नन्दिष्यति। नन्दतु। अनन्दत्। नन्देत्। इदित्वान्नलोपो न। नन्द्यात्। अनन्दीत्। अनन्दिष्यत्। एवं कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः। चिदि अवयवे। चिन्दति। भिदीति पाठान्तरम्। भिन्दति। गडि वदनैकदेशे। गण्डति। चदि आह्लादने। चन्दति। त्रदि चेष्टायाम्। त्रन्दति। कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च। क्लिदि परिदेवने। तकि कृच्छ्रजीवने ॥ युगि जुगि वुगि वर्जने। मधि मण्डने। शिघि आघ्राणे। मन्थ विलोडने। मन्थति। ममन्थ। कित्वान्नलोपः। मथ्यात्। अर्च पूजायाम्। अर्चति ॥ तस्मान्नुड् द्विहलः ।७।४।७१। द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुट्। आनर्च। आनर्चतुः। आनर्चुः। अर्चिता। अर्चिष्यति। अर्चतु। आर्चत्। अर्चेत्। अर्च्यात्। आर्चीत्। आर्चिष्यत्। एवं अर्द गतौ याचने च। अति अदि बन्धने। वन षण संभक्तौ। वनति। ववान ॥ न शसददवादिगुणानाम् ।६।४।१२६। शसेर्ददेर्वकारादीनां

१ अनङ्गुणसंज्ञिशानोऽयं बहुव्रीहिः। तेन शरो न दोषः किंतु सयामेव। इह स्पर्धे ईत्यः रेफस्यापि द्वित्वं भवति। द्वितीयस्यैकाचः संबन्धि रेफस्यैव नन्द्रा इति निषेधादिति बोध्यम्
२ इदित इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणम्। तेन इदित्त्वस्य धातोर्नुम्विधानाघ्रिङादौ न दोषः
३ नशसदद—शसु हिंसायां दन्त्यान्तः सत्रेऽवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः। तथाच शसः 'ददादीनां योऽकार' इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्भेदनिबन्धना षष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निवारणार्थं व्याचष्टे—गुणशब्देन भाविनस्येति। भावित्वं च साक्षात्परंपरासाधारणम्

गुणशब्देन भावितो योऽत् तस्य च एत्वाभ्यासलोपौ न । चखनतुः । चख्नुः । सनति । ससान । सेनतुः । सेनुः ॥ **ये विभाषा** ।६।४।४३। जनसनखनामात्वं वा यादौ क्ङिति । सायात् । सन्यात् ॥ **वज व्रज गतौ** । व्रजति । वव्राज । व्रजिता । व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत् । व्रज्यात् ॥ **वदव्रजहलन्तस्याचः** ।७।२।३। एषामचो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अव्राजीत् । अव्रजिष्यत् । **कटे** वर्षावरणयोः । कटति । चकाट । कटिता । कटिष्यति । कटतु । अकटत् । कटेत् । कट्यात् ॥ **ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्** ।७।२।५। हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि । अकटीत् । अकटिष्यत् । **गुपू** रक्षणे ॥ **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः** ।३।१।२८। स्वार्थे ॥ **सनाद्यन्ता धातवः** ।३।१।३२। सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ।

> सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यषोऽथाचारक्विब् णिज्यङौ तथा ।
> यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥ १ ॥

सनाद्यन्ता धातव इत्यस्यानन्तरं भूवादय इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥ **आयादय आर्धधातुके वा** ।३।१।३१। आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः । (कास्यनेकाच आम्वक्तव्यो लिटि) । कास आम्विधानान्मस्य नेत्वम् ॥ **अतो लोपः** ।६।४।४८। आर्धधातुकोपदेशे यददन्तं तस्यातो लोप आर्धधातुके ॥ **आमः** ।२।४।८१। आमः परस्य लुक् ॥ **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि** ।३।१।४०। आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते तेषां

---

१ तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । हलोऽच इत्युक्ते स्वजन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येत । अच इति तु स्वपरिमाणाया अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यान्न स्वपाक्षीदीत्यादौ । २ प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः । ३ एतदुत्तरं सिद्धान्तकौमुद्यां आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृन्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेन ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । संपदिलु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते ।

ङित्वादि ॥ उरत् ।७।४।६६। अभ्यासऋवर्णस्यात्स्यात् । वृतिः । गोपायांच-
कार । ङित्वासत्त्वाभावपक्षे ॥ ङियंत्रनेऽचि ।१।१।५७। ङित्वनिमित्तेऽचि परे
अच आदेशो न द्विर्वचने कर्तव्ये । गोपायांचक्रतुः । गोपायांचक्रुः ॥ एकाच उप-
देशेऽनुदात्तात् ।७।२।१०। उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्यार्ध-
धातुकस्येण् न ।

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

कान्तेषु । शक् एकः । चान्तेषु । पच् । मुच् । रिच् । वच् । विच् । सिच् ।
षट् । छान्तेषु प्रच्छैकः ॥ जान्तेषु । त्यज् । निजिर् । भज् । भञ्ज् । भुज् ।
भ्रस्ज् । मस्ज् । यज् । युज् । रुज् । रञ्ज् । विजिर् । स्वञ्ज् । सञ्ज् । सृजः । पञ्च-
दश ॥ दान्तेषु । अद् । क्षुद् । खिद् । छिद् । तुद् । नुद् । पद्य । भिद् । विद्य ।
विनद् । शद् । सद् । स्विद्य । स्कन्द् । हद् । षोडश ॥ धान्तेषु । क्रुध् । क्षुध् ।
बुध्य । बन्ध् । युध् । रुध् । राध् । व्यध् । शुध् । साध् । सिध्य । एकादश ।
नान्तेषु । मन्यहनौ द्वौ ॥ पान्तेषु । आप् । छुप् । क्षिप् । तप् । तिप् । तृप्य । दृप्य ।
लिप् । लुप् । वप् । शप् । स्वप् । सृप् । त्रयोदश ॥ भान्तेषु । यभ् । रभ् । लभ् ।
त्रयः ॥ मान्तेषु । गम् । नम् । रम् । यम् । चत्वारः ॥ शान्तेषु । क्रुश् । दंश् ।
दिश् । दृश् । मृश् । रिश् । रुश् । लिश् । विश् । स्पृश् । दश ॥ षान्तेषु । कृष् ।
त्विष् । तुष् । द्विष् । दुष् । पुष्य । पिष् । विष् । शिष् । शुष् । श्लिष्य एकादश ।
सान्तेषु घस्वसती द्वौ ॥ हान्तेषु । दह् । दुह् । दिह् । नह् । मिह् । रुह् ।
लिह् । वह् अष्टौ । अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् । गोपायांचकर्थ । गोपा-
यांचक्रथुः । गोपायांचक्र । गोपायांचकार । गोपायांचकृव । गोपायांचकृम । गोपा-
यांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । जुगुपुः ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञू-
दितो वा ।७।२।४४। स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा । जुगोपिथ

१ अनेन आयादीनां व्यावृत्तिः । २ अत्र गुणाभावश्छान्दसः ।

जुगोप्थ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपायिष्यति । गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् ॥ **नेटि** ।७।२।४। इडादौ सिचि हलन्तलक्षणा[1] वृद्धिर्न । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ **झलो झलि** ।८।२।२६। झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । अगौप्ताम् । अगौप्सुः । अगौप्सीः । अगौप्तम् । अगौप्त । अगौप्सम् । अगौप्स्व । अगौप्स्म । अगोपायिष्यत् । अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । क्षि क्षये । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । एकाच इति निषेधे प्राप्ते ॥ **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि** ।७।२।१३। क्रादिभ्य[2] एव लिट इण्नस्यादन्यस्मादनिटोऽपि स्यात् ॥ **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्**[3] ।७।२।६१। उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न ॥ **उपदेशेऽत्वतः** ।७।२।६२। उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न ॥ **ऋतो भारद्वाजस्य** ।७।२।६३। तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य तु स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ।

अजन्तोऽकारवान्[4] वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त[5] ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड्भवेत् ॥ १ ॥

चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियथुः । चिक्षिय । चिक्षाय । चिक्षय । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता । क्षेष्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् ॥ **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः** ।७।४।२५। अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् ॥ **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु** ।७।२।१। इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः परस्मैपदपरे सिचि ।

१ अयं हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधः । वदव्रजेत्यु विशिष्यविधानान्न निषेधः । २ क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा य इण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थं । कृसृभृ एषामनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते श्रुद्रुस्रुभोस्तूदात्तत्वात् 'श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रये च निषेधे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । ३ तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । यथा तासौ न भवति तथा थल्यपीत्यर्थः । ४ ह्रस्वाकारवानित्यर्थः । ५ यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः ।

अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ **तप** सन्तापे । तपति । तताप । तेपतुः । तेपुः । तेपिथ । ततप्थ । तप्ता । तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीत् अताप्ताम् । अतप्स्यत् ॥ **निसस्तपतावनासेवने** ।८।३।१०२। षः स्यात् आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ **क्रमु** पादविक्षेपे ॥ **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः** ।३।१।७०। एभ्यः श्यन्वा कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् ॥ **क्रमः परस्मैपदेषु** ।७।३।७६। क्रमेर्दीर्घः परस्मैपदे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम ॥ **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते** ।७।२।३६। [२]इडेव । क्रमिता । क्रमिष्यति । क्राम्यतु । क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् । क्राम्येत् । क्रामेत् । क्रम्यात् । अक्रमीत् । अक्रमिष्यत् ॥ **चमु छमु जमु झमु** अदने ॥ **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति** ।७।३।७५। अचो दीर्घः । (आङि चम इति वक्तव्यम्) आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् **स्खल** संचलने । स्खलति । चस्खाल ॥ **अतो ल्रान्तस्य** ।७।२।२। अतः समीपौ यौ रलौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अस्खालीत् । अस्खलिष्यत् ॥ **त्सर** छद्मगतौ । अत्सारीत् ॥ **पा** पाने ॥ **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः** ।७।३।७८। पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशादौ प्रत्यये । पिबादेशोऽदन्तस्तेन गुणः । पिबति ॥ **आत औ णलः** ।७।१।३४। आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । पपौ ॥ **आतो लोप इटि च** ।६।४।६४। अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः । पपतुः । पपुः । पपिथ । पपाथ । पपथुः । पप । पपौ । पपिव पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ॥ **एर्लिङि** ।६।४।६७। घुसंज्ञानां मास्थागापाजहातिसतीनां चात एत्वमार्धधातुके किति लिङि

१ उभयत्रविभाषेयम् अनवस्थानार्थो भ्रमिः । क्लमित्रसी च दिवादी । तेभ्यो नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते चारम्भात् । २ स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह—अत्रैवेति । ष्ठिवुक्लमुआचमामिति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः । ल्रान्तस्येत्यागन्तुकेन लकारेण निर्देशः । क्वचिद्भाष्ये रान्तस्येत्यपि पाठः ।

पेयात्। गातिस्थेति सिचो लुक्। अपात्। अपाताम्॥ आतः ।३।४।११०। सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस्॥ उस्यपदान्तात् ।६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः। अपुः। अपासत्। ग्लै म्लै हर्षक्षये। ग्लायति॥ आदेच उपदेशेऽशिति ।६।१।४५। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं न तु शिति। जग्लौ। ग्लाता। ग्लास्यति। ग्लायतु। अग्लायत्। ग्लायेत्॥ वान्यस्य संयोगादेः ।६।४।६८। घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा आर्धधातुके किति लिङि। ग्लेयात्। ग्लायात्॥ यमरमनमातां सक् च ।७।२।७३। एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् परस्मैपदेषु। अग्लासीत्। अग्लास्यत्। एवं म्लायति॥ धेट् पाने। धयति। दधौ॥ दाधाघ्वदाप् ।१।१।२०। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना। धेयात्॥ विभाषा धेट्श्व्योः ।३।१।४९। आभ्यां च्लेश्चङ् वा॥ चङि ।६।१।११। अनभ्यासधात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽचो द्वितीयस्य। अदधत्। अदधताम्॥ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ।२।४।७८। एभ्यः सिचो लुग्वा परस्मैपदेषु। अधात्। अधाताम्। अधुः। पक्षे इट्सकौ। अधासीत्। अधासिष्टाम्। अधासिषुः॥ दै न्यक्करणे। दायति॥ द्रै स्वप्ने। द्रायति॥ ध्रै तृप्तौ। ध्रायति॥ ध्यै चिन्तायाम्। ध्यायति॥ रै शब्दे। रायति॥ स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः। स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलं तु तिष्टयासतीत्यादौ भविष्यति॥ खै खदने। खायति॥ क्षै जै षै क्षये। क्षायति। जायति। सायति। घुमास्थेत्यत्र 'विभाषा घ्राधेट्' इत्यत्र च सतेरेव ग्रहणं न त्वस्य तेन एत्वसिज्लुकौ न। सायात्। असासीत्॥ कै गै शब्दे॥ शै श्रै पाके॥ पै ओवै शोषणे। पायात्। अपासीत्। घुमास्थेतीत्वं तदपवाद एर्लिङीत्येत्वं गातिस्थेति सिज्लुकौ च न। (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्) इति पारूपस्य लाक्षणिकत्वात्॥ ष्टै वेष्टने।

---

१ अनुबन्धानामनेकान्तत्वाददेच उपदेश इत्यात्वे दोदेङ्धेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति। एवं च दाश्च दाश्च दाः। धाश्च धाश्च धौ दाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः। २ अपुरिति। आतः इति झेर्जुस्। ३ न्यक्करणं तिरस्करणम्।

स्तायति ॥ ष्णै वेष्टने । शोभायां चेत्येके । स्नायति ॥ दैप् शोधने । दायति अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अघ्रास्यत् ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः धमति ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्विति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गा दिति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यात् ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।

सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः ।

गातिस्थेति सिचो लुक् । अस्थात् ॥ म्ना अभ्यासे । मनति ॥ दाण् दाने प्रणियच्छति ॥ ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति ॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।७।४।१० ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणो लिटि । उपधाया वृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः जह्वरुः । जह्वर्थ । जह्वरथुः । जह्वर । जह्वार । जह्वर । जह्वरिव । जह्वरिम ह्वर्ता ॥ ऋद्धनोः स्ये ।७।२।७०। ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् । ह्वरिष्यति ह्वरतु । अह्वरत् । ह्वरेत् ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः ।७।४।२९। अर्तेः न्तस्य च गुणो यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वार्षी ष्यत् ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । स्वरतीति वेट् । सस्वरिथ वमयोस्तु स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भस क्रितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वादृ नोरिति नित्यमिट् । स्वरिष्यति ॥ स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति ॥ ह्वृ संवरणे ह्वरति ॥ सृ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । ससृव । ससृम ॥ रिङ्शयग्लिङ्क्षु ।७।४।२८। शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् । रीङि प्रकृते रि विधिसामर्थ्यान्न दीर्घः । स्रियात् । असार्षीत् । शीघ्रगतौ तु पाघ्रेति शिति धौ देशः । धावति ॥ घृ घृ सेचने । ध्वृ हूर्च्छने । ध्वरति ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ।

---

१ अत्र तपरकरणं स्पष्टार्थम् । स्तृञ् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुण जायमानत्वात् । २-अर्तीति श्वादिस्वाद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्र ऋग्रहणे कर्त यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ।

यति ॥ **विभाषा सृजिदृशोः** ।७।२।६५। आभ्यां थल इड् वा ॥ **सृजिदृशोर्झल्यमकिति** ।६।१।५८। अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । दद्रष्ठ । ददर्शिथ ॥ **षढोः कः सि** ।८।२।४१। द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ्वा ॥ **ऋदृशोऽङि गुणः** ।७।४।१६। अदर्शत् ॥ **न दृशः** ।३।१।४७। च्लेर्वक्ष्यमाणः क्सो न । अद्राक्षीत् । अद्रक्ष्यत् । श्रु श्रवणे ॥ **श्रुवः शृ च** ।३।१।७४। श्रुवः शृ आदेशः श्नुप्रत्ययश्च कर्तरि सार्वधातुके । शृणोति ॥ **सार्वधातुकमपित्** ।१।२।४। अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् । शृणुतः ॥ **हुश्नुवोः सार्वधातुके** ।६।४।८७। जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्यासंयोगपूर्वस्योवर्णस्य यण्स्यादचि सार्वधातुके । शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणुथः । शृणुथ । शृणोमि ॥ **लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः** ।६।४।१०७। असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शृणुमः । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । शुश्रोथ । शुश्रविथ । शुश्रुवथुः । शुश्रुव । शुश्राव । शुश्रव । शुश्रुव । शुश्रुम । श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु । शृणुतात् । शृणुताम् । शृण्वन्तु ॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्** ।६।४।१०६। असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लुक् । शृणु । शृणुतम् । शृणुत । गुणावादेशौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अशृणोत् । अशृणुताम् । अशृण्वन् । अशृणोः । अशृणुतम् । अशृणुत । अशृणवम् अशृण्व । अशृणुव । अशृण्म । अशृणुम । शृणुयात् । शृणुयाताम् ॥ **उस्यपदान्तात्** ।६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । शृणुयुः । शृणुयाः । शृणुयातम् । शृणुयात । शृणुयाम् । शृणुयाव । शृणुयाम । श्रूयाम् अश्रौषीत् । अश्रोष्यत् ॥ **गम्लृ सृप्लृ गतौ** । **इषुगमियमां छः** ।७।३।७७। शिति । गच्छति । जगाम ॥ **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि** ।६।४।९८। एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । जग्मथुः । जग्म । जगाम । जगम । जग्मिव । जग्मिम । गन्ता ॥ **गमेरिट् परस्मैपदेषु** ।७।२।५८। गमेः

१ क्रादिनियमात्प्राप्ते विभाषेयम् । २ यथर्ं धातुवृत्तिरौ पठेत तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमाहुः ।

सादेरार्धधातुकस्येट् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गम्यात् । पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ।३।१।५५। श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च च्लेरङ् परस्मैपदेषु । अगमत् । अगमिष्यत् । सर्ति ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।६।१।५९। उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति । स्रप्ता । सर्प्ता । असृपत् ॥ ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे । क्ष्वेदति ॥ यभ मैथुने । यभति । येभे येभिथ ॥ झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४०। झषः परयोस्तथयोर्धः स्यात् न तु दधातेः । ययब्ध । यब्धा ॥ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ ननन्थ । नन्ता । नंस्यति । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ त्यज हानौ । त्यजति तत्याज । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । अत्याक्ताम् । अत्याक्ष्यत् अक्षू व्याप्तौ ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् ।३।१।७५। श्नुर्वा स्यात्कर्तरि सार्वधातुके पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्षति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ठ । अक्षिता अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः ॥ षढोः कः सि ।८।२।४१। अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् अक्ष्णुयाताम् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । आक्षीत् । आक्षिष्टाम् ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥ तनूकरणे तक्षः ।३।१।७६। श्नुर्वा स्याच्छब्विषये । तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठम् । ततक्ष । ततक्षिथ ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ रक्ष पालने रक्षति ॥ णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति ॥ वक्ष रोषे । संघात इत्येके । वक्षति । मृक्ष संघाते । मक्ष इत्येके ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणम् त्वचो ग्रहणं च पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ सूर्क्ष आदरे । सुसूर्क्ष ॥ काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवाशिते च ॥ चूष पाने ॥ तूष तुष्टौ पूष वृद्धौ ॥ मूष स्तेये ॥ लूष रूष भूषायाम् ॥ शूष प्रसवे

१ पुषधातुर्भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च पठ्यते । यदि तु पुष पुष्टाविति भ्वादिधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत तदा द्युतादिग्रहणमनर्थकं भवेत् । अतो दिवादीनां ग्रहणम् । २ ऊदित्त्वादिट् । स्वरतिसूतीति सिद्धिकल्पवार्तिके सृपं प्रक्षिप्य असाप्सीत् केचिदुदाहरन्ति तत्प्रामादिकम् । ३ नेटीति वृद्धिनिषेधः । इडभावे तु अताक्षीत् ।

रूप हिंसायाम् ॥ जूप च ॥ भूप अलंकारे ॥ जि जये । जयति ॥ संलिटोर्जेः ।७।३।५७। संलिण्निमित्तादभ्यासात्परस्य जेः कुत्वम् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगयिथ ॥ जीव प्राणधारणे । जीवति ॥ पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पीवति । पिपीव ॥ मुर्वी बन्धने ॥ उपधायां च ।८।२।७८। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । मूर्वति ॥ पूर्व पर्व मर्व पूरणे । पूर्वति । पर्वति । मर्वति ॥ चर्व अदने । चर्वति ॥ कप खप शिप जप झप शप चप मप रुप रिप हिंसार्थाः । शेपति । शिशेप । शेप्ता ॥ शल इगुपधादनिटः क्सः ।३।१।४५। इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः । अशिक्षत् ॥ तीषसहलुभरुषरिषः ।७।२।४८। इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा । रोषिता । रोष्टा ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता । अनुदात्तेषु पुष्येति श्यना निर्देशादयमुदात्तः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणात् नाङ् । अपोषीत् ॥ श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे । शेषति । श्रेषति । प्रोषति । प्लोषति ॥ ॥ इति परस्मैपदिनः ॥

एध वृद्धौ ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे ।३।४।७९। टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥ आतो ङितः ।७।२।८१। अतः परस्य ङितामात इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥ थासस्से ।३।४।८०। टितो लस्य । एधसे । एधेथे । एधध्वे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।३।१।३६। इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् लिटि ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।१।३।६३। आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्मनेपदं स्यात् ॥ लिटस्तझयोरेशिरेच् ।३।४।८१। ऐकारोच्चारणं ज्ञापकम् । तङादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन

१ शल इति धातोर्विशेषणादन्तलाभः । २ एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तझयोरेत्वम् स्फुटीभविष्यति । ३ मध्विति अकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वाय । ४ न च लिटस्तझयोरेशिरेजित्येवमेव मात्रालाघवेन पठितव्यं पश्चाच्च टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यनेनैत्वसिद्धिर्भविष्यत्येवेत्यत उक्तं एकारोच्चारणं ज्ञापकमिति । तथाचैकारोच्चारणं व्यर्थं सज्ज्ञापयति तङादेशानां टेरेत्वं नेति । अत एव झारोरसां नैत्वम् ॥

डारीरसां न एधांचक्रे । एधांचक्राते । एधांचक्रिरे । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ।
इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ।८।३।७८। इण्णन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्
लिटां धस ढः । एधांचकृढ्वे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । एध
बभूव । एधामास । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कृञ्चानुप्रयु
ज्यत इति कृम्भ्वितिं वा ब्रूयात् । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे
एधितासाथे ॥ **धि च ।८।२।२५।** धादौ प्रत्यये सलोपः । एधिताध्वे ॥
ह एति ।७।४।५२। तासस्त्योः सस हः स्यात् । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ।
एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । ए
धिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥ **आमेतः ।३।४।९०।** लोट एत आम् ।
एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥ **सवाभ्यां वामौ ।३।४।९१।** सवाभ्यां पर
लोडेतः क्रमाद्वामौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् । ॥ **एत ऐ ।३।४।९३**
लोडुत्तमस्य । एधै । एधावहै । एधामहै । 'आटश्च' । ऐधत । ऐधेताम् । ऐ
धन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥ **लिङः
सीयुट् ।३।४।१०२।** लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः ॥ **लोपो व्योर्वलि ।३।६**
१।६६। एधेत । एधेयाताम् ॥ **झस्य रन् ।३।४।१०५।** लिङः । एधेरन्
एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥ **इटोऽत् ।३।४।१०६।** लिङादेशस्य । एधेय
एधेवहि । एधेमहि ॥ **सुट् तिथोः ।३।४।१०७।** लिङस्तथोः सुट् । य
लोपः । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम्
एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम्
आत्मनेपदेष्वनतः ।७।१।५। अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्यात् स्यात् । ऐधिषत
ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । ऐधिढ्वम् । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत
ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये

१ षीध्वमिति षकारोच्चारण तु सुषीध्वमित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेन सीध्वमःसत्त्वादित्व्या
निवारणार्थम् । २ प्रत्यय इति । तेन पयो धावतीत्यादौ न सलोपः । ३ इणः परत्वे
इण्णन्तादङ्गात्परत्वाभावात् इणः षीध्वमिति ढत्वं न भवति ।

धिष्यावहि । ऐधिष्यामहि ॥ **कमु** कान्तौ ॥ **कमेर्णिङ्** ।३।१।३०। स्वार्थे । कामयते ॥ **अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु** ।६।४।५५। एषु णेरय् । कामयांचक्रे । आयादय इति वा णिङ् । चकमे । चकमाते । चकमिरे । चकमिषे । चकमाथे । चकमिध्वे । चकमे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट ॥ **णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्** ।३।१।४८। ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् कर्त्रर्थे लुङि । अकाम इ अ त इति स्थिते ॥ **णेरनिटि** ।६।४।५१। अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः ॥ **णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः** ।७।४।१। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः ॥ **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे** ।७।४।९३। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति ॥ **सन्यतः** ।७।४।७९। अभ्यासस्यात इत्सनि ॥ **दीर्घो लघोः** ।७।४।९४। लघोरभ्यासस्य दीर्घः सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे । (कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः) । अचकमत । अकामयिष्यत । अकमिष्यत ॥ **अम** क्रोधे । अमते । बभामे ॥ **क्षमूष्** सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिवहे । चक्षमिमहे ॥ **म्वोश्च** ।८।२।६५। मान्तस्य धातोर्मस्य नः स्यान्म्वोः परयोः । चक्षण्वहे । चक्षण्महे ॥ **गाधृ** प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते ॥ **बाधृ** लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते ॥ **नाथृ नाधृ** याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । (आशिषि नाथ इति वाच्यम्) अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते ॥ **दध** धारणे । दधते ॥ **स्कुदि** आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च । स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ **श्विदि** श्वैत्ये । श्विन्दते । शिश्विन्दे ॥ **वदि** अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ॥ **भदि** कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे ॥ **मदि** स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते ॥ **स्पदि** किंचिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ **मुद** हर्षे । मोदते । मुमुदे ॥ **उर्द** माने क्रीडायां च । ऊर्दते । ऊर्दांचक्रे ॥ **कुर्द खुर्द गुर्द गुद**

---

१ आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । २ णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

क्रीडायामेव । कूर्दते । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे ॥ षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे । ह्लादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते ॥ स्वाद आस्वादे । स्वादते । पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरव इत्यर्थः । पर्दते । पपर्दे ॥ यती प्रयत्ने । यतते । येते ॥ श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थते ॥ ग्रथि कौटिल्ये । ग्रन्थते ॥ कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते । चकत्थे ॥ श्लोकृ संघाते । संघातो ग्रन्थः । सचेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । शुश्लोके ॥ शकि शङ्कायां । शङ्कते । शशङ्के ॥ अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के ॥ ककि वकि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रघि लघि गत्यर्थाः । कङ्कते । वङ्कते श्वङ्कते । त्रङ्कते । ढौकते । डुढौके । त्रौकते । तुत्रौके । (सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वनिषेधः) । ष्वष्कते । पष्वष्के । वस्कते । ववस्के । मस्कते । ममस्के टेकते । टीकते । तेकते । तीकते । रङ्घते । लङ्घते ॥ श्लाघृ कत्थने । श्लाघते । पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते । पपञ्चे ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते (नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते) आनृजे ॥ ऋजिभृजी भर्जने ऋञ्जांचक्रे । भर्जते ॥ एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजते । एजांचक्रे । भ्रेजते बिभ्रेजे । भ्राजते । बभ्राजे ॥ वेष्ट वेष्टने । वेष्टते । विवेष्टे ॥ चेष्ट चेष्टायाम् चेष्टते । चिचेष्टे ॥ स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ टुवेपृ कम्पने वेपते ॥ कपि चलने । कम्पते ॥ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते बिभिक्षे ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । बभाषे ॥ वर्ष स्नेहने । वर्षते । ववर्षे ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहांचक्रे ॥ गर्ह गल्ह कुत्सायाम् । गर्हते । गल्हते ॥ काशृ दीप्तौ । काशते ॥ ऊह वितर्के । ऊहते । ऊहांचक्रे । कथम् 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इति । (अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्) । अनुदात्तेतश्चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । तेन 'उँदयति यदि भानुः' 'स्फायन्निर्मोकसंधिः' इत्य

१ ऊहति वितर्कयति । २ अनुदात्तेत्त्वेनैव तङि सिद्धे ङित्करणं व्यर्थमिति भावः ३ उदयतीति उत्पूर्वस्यायधातो रूपम् । ४ स्फायन्निति । स्फायी वृद्धौ इत्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः

देसिद्धमित्याहुः ॥ अय गतौ । अयते ॥ **उपसर्गस्यायतौ** ।८।२।१९। अयतावुपसर्गरेफस्य लत्वम् । प्लायते । पलायते ॥ **दयायासश्च** ।३।१।३७। एभ्य आम्लिटि । अयांचक्रे । अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत । अयिषीष्ट ॥ **विभाषेटः** ।८।३।७९। इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः । अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् । आयिष्यत ॥ द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥ **द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्** ।७।४।६७। अभ्यासस्य । दिद्युते । द्योतिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत । द्योतिषीष्ट ॥ **द्युद्भ्यो लुङि** ।१।३।९१। द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा लुङि । पुषादीत्यङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । अद्योतिष्यत । एवं श्विता वर्णे ॥ ञिमिदा स्नेहने ॥ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च ॥ घुट परिवर्तने ॥ शुभ दीप्तौ ॥ क्षुभ संचलने ॥ णभ तुभ हिंसायाम् ॥ स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने ॥ ध्वंसु गतौ च ॥ श्रम्भु विश्वासे ॥ वृतु वर्तने । वर्तते । (ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । ववृते । वर्तिता ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः** ।१।३।९२। वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्ये सनि च ॥ **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः** ।७।२।५९। वृत् वृध् शृध् स्यन्दूभ्यः सादेरार्धधातुकस्येण्न तङानयोरभावे । वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवृतत् । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्यत । एवं ॥ वृधु वृद्धौ ॥ शृधु शब्दकुत्सायाम् ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेधः । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । स्यन्देत । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षेऽङ् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत् । अस्य-

---

१ यद्यपीटः षीध्वमवयवत्वात्तस्य ततः परत्वं दुरुपपादं तथापि श्रुतिकृतानन्तर्यमात्रेण शास्त्रस्य प्रवृत्तिसामर्थ्याद्बोध्या । २ गणकार्यत्वादुभयोर्वहुलत्वप्रवृत्तिः ।

न्दिष्यत । असन्त्स्यत ॥ **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु** ।८।३।७२। एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती ॥ **कृपू सामर्थ्ये** ॥ **कृपो रो लः** ।८।२।१८। कृपः उ इति छेदः । कृपे रेफस्य लः । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लृकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चक्लृपिषे । चक्लृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् ॥ **लुटि च क्लृपः** ।१।३।९३। लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा ॥ **तासि च क्लृपः** ।७।२।६०। क्लृपेः परस्य तासेः सादेरार्धधातुकस्येण्न तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट । **लिङ्सिचावात्मनेपदेषु** ।१।२।११। इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिच्चैतौ कितौ स्तः । क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत् । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत । इति द्युतादयः ॥ **दद दाने** । ददते । दददे । दददाते । दददिरे । ददिता । ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत ॥ **त्रपूष् लज्जायाम्** । त्रपते ॥ **तॄफलभजत्रपश्च** ।६।४।१२२। एषामत एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिष्यते । त्रप्स्यते । त्रपताम् । अत्रपत । त्रपेत । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट । अत्रप्त । अत्रपिष्यत । अत्रप्स्यत ॥ **घट चेष्टायाम्** । घटते । जघटे ॥ **व्यथ भयसंचलनयोः** ॥ **व्यथो लिटि** ।७।४।६८। व्यथेरभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः । विव्यथे ॥ **प्रथ प्रख्याने** । प्रथते । पप्रथे

---

१ अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव, प्राणिनेत्युक्तौ तु न स्यात् । २ एवं चात्र क्लृपेर्लस्यावृत्तिरवश्य कर्तव्या । तथा च लुटि च इत्यादि सौत्रनिर्देशोऽप्युपपद्यत इति भावः । ३ चकारात्सार्वधातुकं गृह्यते । ४ तरते कारस्य गुणशब्देन भावितत्वात्फलभजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्वात्त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावात्प्राप्ते विधिरयम् । ५ हलादिःशेषप्रकरणादिति भावः । एवं च उत्सर्गसदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्तौ न संप्रसारणे इति निषेधो नापेक्षितः ।

ग्रस विस्तारे । प्रसते ॥ म्रद मर्दने । म्रदते ॥ स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । स्खदते ॥ क्रप कृपायां गतौ च । क्रपते ॥ ञित्वरा संभ्रमे ॥ त्वरते ॥ टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ । भ्राजते ॥ फणां च सप्तानाम् ।६।४।१२५। फण, राजृ, भ्राजृ, भ्राशृ, भ्लाशृ, स्यमु, स्वन, एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेजे । बभ्राजे । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्लाशे । भ्लाश्यते । भ्लेशे ॥ रम क्रीडायाम् । रमते । रेमे । रन्ता ॥ जभी जृभी गात्रविनामे ॥ रधिजभोरचि ।७।१।६१। नुम् । जंभते । जजंभे । जृंभते । जजृंभे ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

श्रिञ् सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्राय । शिश्रिये । श्रयितासि । श्रयितासे । श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । श्रयतु । श्रयताम् । अश्रयत् । अश्रयत । श्रयेत् । श्रयेत । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् ॥ अश्रयिष्यत ॥ भृञ् भरणे । भरति । भरते । बभार । बभ्रतुः । बभ्रुः । बभर्थ । बभृम । बभ्रे । बभृषे । भर्तासि । भर्तासे । भरिष्यति । भरिष्यते । भरतु । भरताम् । अभरत् । अभरत । भरेत् । भरेत । भ्रियात् ॥ उश्च ।१।२।१२। ऋवर्णात्परौ झलादिलिङात्मनेपदपरः सिचश्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत्[1] ॥ ह्रस्वादङ्गात् ।८।२।२७। सिचो लोपो झलि । अभृत । अभरिष्यत् । अभरिष्यत ॥ हृञ् हरणे । हरति । हरते । जहार । जह्रतुः । जह्रुः । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिम । जह्रे ॥ जह्रिषे । हर्तासि । हर्तासे । हरिष्यति । हरिष्यते । धृञ् धारणे । धरति । धरते ॥ णीञ् प्रापणे । नयति । नयते ॥ डुपचष् पाके । पचति । पचते । पपाच । पेचिथ । पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्ष्यति । पक्ष्यते ॥ भज सेवायाम् । भजति । भजते । भेजे । भक्तासि । भक्तासे । भक्ष्यति । भक्ष्यते । भजतु । भजताम् । अभाक्षीत् । अभक्त । अभक्षाताम् ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति ।

१ सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः । २ केचित्तु इडागमग्रहणाभावे अपाचिढ्वम् अपाचिध्वमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते । संनिपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति ।

मन्दात् ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ।३।१।७९। तनोत्यादेः । विदांकरोतु ॥ उत्सार्वधातुके ।६।४।११०। उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽत उत्सार्वधातुके क्ङिति विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । विदांकुर्वन्तु । विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् । अविताम् । अविदुः ॥ दश्च ।८।२।७५। धातोः पदान्तस्य दस्य रुर्वा । अवेः । अवेत् । विद्यात् । विद्याताम् । विद्युः । विद्यात् । विद्याताम् विद्यासुः । अवेदिष्यत् ॥ अस् भुवि । अस्ति ॥ श्नसोरल्लोपः ।६।४।१११। श्नस्यास्तेश्चातो लोपः सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । असि । स्थः । स्थ । अस्मि स्वः । स्मः ॥ अस्तेर्भूः ।२।४।५२। आर्धधातुके । बभूव । भविता । भविष्यति अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।६।४।११९। घोरस्तेश्चैत्वं हौ अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वाद्धेर्धिः । एधि । स्तात् । स्तम् । स्त असानि । असाव । असाम । आसीत् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् स्याताम् । स्युः । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति र्यच्परः ।८।३।८७। उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षो यकारेऽचि परे । निःष्यात् । प्रादुःष्यात् । निःषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परे किम् । मिस्तः ॥ रु शब्दे ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।७।३।९५। एभ्यः वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा । नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सा धातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रुवीतः । रुतः । हलादेः किम् रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि । रूयात् विध्यादौ तु रुयात् । रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । तु इति सौत्रो धा गतिवृद्धिहिंसासु । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तुवन्ति । तुताव । तोत तोष्यति ॥ णु स्तुतौ । नौति । नुनाव । नविता ॥ टुक्षु शब्दे । क्षौति

---

१ हलमलोऽन्त्यस्य, लोपस्तु दित्त्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम् । २ आस्तामित्यत्र श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् भवति । ३ प्रादुरिति सान्तमव्ययम् । प्रादुर् प्राचां धातुपाठः प्रामादिकः । ४ एभ्यः परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचां व्याख्या प्रामादिकम् ।

स्नाव । क्षविता ॥ क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता । अक्ष्णावीत् ॥ ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता ॥ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सौति । सुतः । सुषाव । सोता । असौषीत् ॥ कु शब्दे । कौति । चुकाव । कोता ॥ इण् गतौ । एति । इतः ॥ **इणो यण्** ।६।४।८१। अजादौ प्रत्यये । इयङोऽपवादः । यन्ति ॥ **अभ्यासस्यासवर्णे** ।६।४।७८। अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । इयाय ॥ **दीर्घ इणः किति** ।७।४।६९। इणोऽभ्यासस्य दीर्घः किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । एता । एष्यति । एतु । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् । **एतेर्लिङि** ।३।४।२४। उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । (उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्) ॥ **अन्तादिवच्च** ।६।१।८५। योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ॥ **इणो गा लुङि** ।२।४।४५। गाति स्थेति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । ऐष्यत् ॥ इक् स्मरणे । अयमधिपूर्व एव । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति लिङ्गात् । (इण्वदिक इति वक्तव्यम्) । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्त्वार्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते अध्यण्न । तथा च भट्टिः । स्मसीतयो राघवयोरधीयन्निति ॥ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वीहि । अवेत् । अविताम् । अवियन् । अटि सति अनेकाचू-त्वाद्यणिति केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । इयात् । ऐषीत् ॥ वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वक्षु । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् ॥ **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्** ।३।१।५२। च्लेः ॥ **वच उम्**

---

१ स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति वाच्यम् । अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः । २ राघवयोरित्यत्र 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति कर्मणि षष्ठी ।

लोपश्च । शृः । भूः ॥ स्वः क च ।३।२।७७। चात्क्विप् । शंस्थः शंस्थाः ॥
सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।३।२।७८। अजात्यर्थे धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये
द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी ॥ मनः ।३।२।८२। सुपि मन्यतेर्णिनिः । दर्श-
नीयमानी ॥ आत्ममाने खश्च ।३।२।८३। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सु-
खश् चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । इ
एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।६।३।६८। इजन्तादेकाचोऽम्स्यात्स च स्वाम्वत् खित्
परे । 'औतोऽम्शसोः' । गांमन्यः । 'वाऽम्शसोः' स्त्रियंमन्यः । स्त्रीमन्यः । नृ
नरंमन्यः । भुवंमन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारप्रयो-
गाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥ भूते ।३।२।८४। अधिकारोऽयं वर्तमाने
लडिति यावत् ॥ करणे यजः ।३।२।८५। करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः कर्तरि
सोमेनेष्टवान्सोमयाजी ॥ कर्मणि हनः ।३।२।८६। पितृव्यघाती ॥ ब्रह्मभ्रूण-
वृत्रेषु क्विप् ।३।२।८७। ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप्चेत्येव सिद्धे ब्रह्मा-
दिष्वेव क्विबेवेति द्विविधनियमार्थमिदम् । एवमग्रेऽपि ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्ये-
कृञः ।३।२।८९। सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् ॥ सोमे सुञः ।
।२।९०। सोमसुत् ॥ अग्नौ चेः ।३।२।९१। अग्निचित् ॥ कर्मण्यग्न्याख्याया-
।३।२।९२। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् । अग्न्याधारस्थलविशेषस्-
याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥ कर्मणीनिविक्रियः ।३।२।९३। क-
र्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः ॥ (कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्) सोमविक्रयी
घृतविक्रयी ॥ दृशेः क्वनिप् ।३।२।९४। कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान्पारदृश्वा ॥
राजनि युधि कृञः ।३।२।९५। क्वनिप् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं यो-
धितवान् । राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥ सहे च ।३।२।९६। सहयुध्वा । सहकृत्वा

१ एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम्
२ अम्ग्रहणमिहानुवर्तते । ततः एकेन अम् विधीयते परेण प्रत्ययो विशेष्यते । ३
भूतकालस्य क्विपि नियतत्वादग्निचितवानग्निचाय इति अण् न । ४ समुदायोऽयमाहव-
नीयधारणार्थे इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरूढः ।

सप्तम्यां जनेर्डः ।३।२।९७। तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४। ङेरलुक् । सरसिजम् । सरोजम् ॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम्** ।३।२।९९। प्रजाः ॥ **अनौ कर्मणि** ।३।२।१००। अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥ **अन्येष्वपि दृश्यते** ।३।२।१०१। अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि, क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥ **पञ्चम्यामजातौ** ।३।२।९८। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते जनेर्डः । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥ **क्तक्तवतू निष्ठा** ।१।१।२६। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ **निष्ठा** ।३।२।१०२। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् ॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति** ।२।४।३६। ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । जग्धम् ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे** ।६।४।६०। ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥ **क्षियो दीर्घात्** ।८।२।४६। निष्ठातस्य नः । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया ॥ **(ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः)** तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः ॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः** ।८।२।४२। रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । शॄ । शीर्णः । भिन्नः । छिन्नः ॥ **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः** ।८।२।४३। यण्वतस्संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नः । द्राणः । ग्लानः ॥ **ल्वादिभ्यः** ।८।२।४४। एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । प्रहिज्या ॥ **हलः** ।६।४।२। अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः । जीनः ॥ **(दुग्वोर्दीर्घश्च)** दु गतौ । दूनः ॥ गु पुरीषोत्सर्गे । गूनः ॥ **(पूञो विनाशे)** । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ **(सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य)** सिनो ग्रासः ।

---

१ यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाण्ण्यद्भवति तथापि 'तयोरेव–' इति वचनाद्भावकर्मणी ण्यत साक्षादुपात्तोऽर्थ इति स एवेह विवक्षित इति भावः । २ 'क्षि क्षये' 'क्षयो निवासे' इति द्वयोरपि ग्रहणम् । ३ ग्रासरूपं कर्म ग्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः । ४ पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद्बन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ।

सास्तेति किम् । शिता पलेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । शितो भावो देवदत्तस्य ॥ ओदितश्च ।८।२।४५। भ्रुग्नः । भुग्नो, भुग्नः । टु ओश्वि, शूनः ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ।६।१।२४। द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ श्योऽस्पर्शे ।८।२।४७। श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं वायुः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ प्रतेश्च ।६।१।२५। संप्रसारणं निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ।६।१।२६। तथा । अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानः अवशीनो वृश्चिकः । स्यादिविधिमोषणम् । तेनेह न । समवश्यानः ॥ अञ्चोऽनपादाने ।८।२।४८। निष्ठातस्य नः ॥ यस्य विभाषा ।७।२।१५। यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न । उदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ दिवोऽविजिगीषायाम् ।८।२।४९। द्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् ॥ निर्वाणोऽवाते ।८।२।५०। अवाते इति च्छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्यात् वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ॥ शुषः कः ।८।२।५१। निष्ठातस्य कः । शुष्कः ॥ पचो वः ।८।२।५२। पक्वः ॥ क्षायो मः ।८।२।५३। क्षामः ॥ [illegible]
ऽन्यतरस्याम् [illegible]
स्त्यानः ॥ अनु [illegible]
त्ता, फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । [illegible] निपातनमप्यि- फुल्लवान् । अनुपसर्गात्किम् ॥ आदितश्च ।७।२।१६। आकारेतो निष्ठाया इण्न ति च ।७।२।८९। [illegible] उत् तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः प्रोल्लाघितः ॥ (उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।) नुदविदोन्दत्राघ्रा-

१ यस्येत्यार्धधातुकापेक्षया षष्ठी । यदीयस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः । २ 'विजिगीषया हि तत्रा[illegible] यास्यन्त इति गम्यते विजिगीषा । ३ एवं च वातेन हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र [illegible] स्यादुः । ४ 'स्यान्' 'संयोगादेरातो-' इति नित्ये प्राप्ते [illegible] उभयत्रविभाषेयम्

भ्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५६। निष्ठातस्य नः । नुन्नः । नुत्तः । विन्नः । वित्तः । उन्दी ॥ श्वीदितो निष्ठायाम् ।७।२।१४। श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्नः । उत्तः । इत्यादि ॥ न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम् ।८।२।५७। एभ्यो निष्ठातस्य नो न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ राल्लोपः ।६।४।२१। राच्छ्वोर्लोपः क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । मूर्तः । मत्तः ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः ।८।२।५८। विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः ॥ भित्तं शकलम् ।८।२।५९। भिन्नमन्यत् ॥ ऋणमाधमर्ण्ये ।८।२।६०। ऋतमन्यत् ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।६।१।२२। स्फीतः ॥ इण्निष्ठायाम् ।७।२।४७। निरः कुषो निष्ठाया इट् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥ वसतिक्षुधोरिट् ।७।२।५२। आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् । उषितः । क्षुधितः ॥ अञ्चेः पूजायाम् ।७।२।५३। क्त्वानिष्ठयोरिट् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ॥ लुभो ऽविमोहने ।७।२।५४। क्त्वानिष्ठयोरिट् न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ।७।२।५०। इड् वा । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥ पूङश्च ।७।२।५१। क्त्वानिष्ठयोरिड् वा ॥ पूङः क्त्वा च ।१।२।२२। निष्ठा सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते ॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ।१।२।१९। सेट् किन्न । शयितः ॥ (आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या) आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ।३।४।७०। चाद्भावकर्मणोः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ।७।२।१७। आदितो निष्ठाया इड् वा । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरेव गृह्यते । ञिद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा ञिक्ष्विदा

१ अधमं दुःखप्रदमृणं यस्य सोऽधमर्णः । तस्य भाव आधमर्ण्यं तेन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते । स व्यवहारो दातृग्रहीत्रोः संबन्धो भवतीत्युत्तमर्णेऽपि प्रयोगो न विरुध्यते । लक्षणायां तु धारेरुत्तमर्ण इति निर्देशो लिङ्गम् । २ आद्येषु क्षणेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् । आदिकर्मणि क्तस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन मा भूदिति चकारः ।

दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रक्ष्वेदितः । प्रधर्षितः । धर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ **मृषस्तितिक्षायाम्** ।१।२।२०। सेण् निष्ठा किन्न । मर्षितः । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्** ।१।२।२१। उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् । शब्विकरणेभ्य एवेष्यते । नेह गुध्यते गुधितम् ॥ **निष्ठायां सेटि** ।६।४।५२। णेर्लोपः । भावितः । भावितवान् ॥ **दृढः स्थूलबलयोः** ।७।२।२०। स्थूले बलवति च निपात्यते ॥ **दधातेर्हिः** ।७।४।४२ तादौ किति । हितम् ॥ **दो दद्घोः** ।७।४।४६। घुसंज्ञस्य दा इत्यस्य द तादौ किति । चत्तम् । दत्तः ॥ **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च** ।३।४।७२। एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्वा [illegible] ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः [illegible] किति ।७।४।४०। एषामित्तादौ किति । वैकुण्ठमधि [illegible] दिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्रम [illegible] तेनेत्यादि ॥ **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्य**[illegible] एभ्योऽधिकरणे क्तः चाद्यथाप्राप्तम् ॥ मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । मुक्तं तदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ १ ॥ पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन ॥ **(गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च)** रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । वर्तमाने इत्या[illegible]

---

१ बलमस्यास्तीति बलः अर्शआदित्वादच् तदाह—बलवतीति । स्थूलो मांसलः । स निर्बलोऽपि बलवान् कृशोऽपि दृढ इति फलितोऽर्थः । २ हितपानिर्देशो धेटो निवृत्त्यर्थः । ३ इह देशस्यान्त एव न तु दद्धान्तः । जश्त्वे कृते संहितायामतुल्यत्वेऽपि प्रक्रियाया दोषात् । तान्ते दीर्घत्वाख्यो दोषः । दान्ते निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वाख्यः । निर्दोषत्वात्थान्तो भा इति भावः ।

कृत्य ॥ **ञीतः क्तः** ।३।२।१८७। क्ष्विण्णः ॥ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च** ।३।२।१८८। राज्ञां मतः । इष्टः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितः । रक्षितः । क्षान्तः । आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ॥ **नपुंसके भावे क्तः** ।३।३।११४। क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः । जल्पितं । हसितम् ॥ **सुयजोर्ङ्वनिप्** ।३।२।१०३। भूते । सुत्वा । यज्वा ॥ **जीर्यतेरतृन्** ।३।२।१०४। जरन् । जरन्तौ । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ॥ **छन्दसि लिट्** ।३।२।१०५। **लिटः कानज्वा** ।३।२।१०६। **क्वसुश्च** ।३।२।१०७। भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य कानच्क्वसू वा स्तः । 'तङानावात्मनेपदम्' । चक्राणः । 'म्वोश्च' । जगन्वान् । कवयस्तु बाहुलकाल्लोकेऽपि प्रयुञ्जते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि ॥ **वस्वेकाजाद्घसाम्** ।७।२।६७। कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वासोरिट् स्यान्नान्येषाम् । आदिवान् । आरिवान् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् । बभूवान् ॥ **भाषायां सदवसश्रुवः** ।३।२।१०८। सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड् वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निषेदुषीमासनबन्धधीरः' 'अध्यूषुपस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ॥ **उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च** ।३।२।१०९। एते निपात्यन्ते । उपादिणो लिड् वा तस्य क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् । ईयिवान् । नञोऽश्नातेः क्वसोरिडभावश्च । अनाश्वान् । अनोर्वचेः कर्तरि कानच् । येदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥ **लटः शतृशानचावप्रथमा समानाधिकरणे** ।३।२।१२४। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये लट एतौ वा स्तः । शबादिः । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ **आने मुक्** ।७।२।८२। अङ्गस्यातः । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने

---

१ मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । २ 'सीपसदे'ति वेङ्वस्वाघस्य विभाषेति नेट् । ३ पुञ् अभिषवे । यद्यपीह षु गतौ षुप्रसवैश्वर्ययोरिति निरनुबन्धकग्रहणं न्याय्यं तथाप्यनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न । ४ यद्यप्यादेशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शतृशानचोस्तद्द्वारा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते । ५ विद्विष्यन्

पुनर्लिङ्ग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्द्विजः ॥ ईदासः ।७।२।८३। आनस्य । 'आदेः परस्य' । आसीनः ॥ विदेः शतुर्वसुः ।७।१।३६। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विद्वान् । विदन् ॥ तौ सत् ।३।२।१२७। तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ लृटः सद्वा ।३।३।१४। करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।३।२।१२९। अयमौ भुञ्जानः । कव... विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ॥

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः...

कर्ता कटान् ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।३।२।१५८। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः ॥ (शीङो वाच्यः) शयालुः ॥ अ... कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ।३।२।१३६। अलंकरिष्णुः ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।३।२।१३९। गिदयं कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्... भ्युकः कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।३।२।१४०। त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।३।२।१४१। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति... तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । नचैवं शमी... त्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । वृद्धिनिषेधः । शमी । तमीत्यादि ॥ ...

सृजपरि... [illegible]

...युजः ... [illegible]

घिनुण् स्यात् । संपर्कीत्यादि ॥ वौ ...

... विकाषी ॥ अपे च लषः ...

पिनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्या । अनुदात्तेतः म् । मण्डिता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ् ।२।१४६। एभ्यो वुञ् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि ॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ३।२।१४७। आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।३।२।१५४। लाषुकः । पातुकः ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।३।२।१५५। जल्पाकः ॥ सनाऽऽशंसभिक्ष उः ।३।२।१६८। चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच् ३।२।१७५। स्थावरः । इत्यादि ॥ यश्च यङः ।३।२।१७६। यातेर्यङन्ताद्वरच् । लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।१।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचने वरे ... कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति यलोपं प्रति स्थानित्वनिषेधः । ... व्योर्वलीति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्याल्लोपे प्राप्ते ॥ (वरे ... स्थानिवत्) यायावरः ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः ... ।३।२।१७७। विभ्राट् । भाः । धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दृशिग्रहणस्यापकर्षणात् ... दीर्घः । जूः । ग्रावस्तुत् ॥ (क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च) वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । ... प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥ (ध्यायतेः संप्रसारणं च) । ... दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।३।२।१८२। ... ष्ट्रन् करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु

---

१ मतिरिप मन्दायां गतौ । २ कपि संचलने । ३ शब्द शब्दने चुरादिः । ४ रु शब्दे । ... हस्वनादेशः । ५ दद एषे विनाशेति विपूर्वस्य नशेः ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन ... नादुभयपः अकारस्सागमुकः । ६ भावेरित्युक्तत्वात्तच्छीलादिष्वर्थे क्विप् । ७ औणादिकमिदं ... अत्र दीर्घः संप्रसारणाभावश्च । प्राशिस्तु 'वचिस्वपि, प्रछिज्या–' इत्यादिना । ... अयनवेत्तामिति कर्मणि विज्ञरादधस्तत्र कर्तरि क्विपिति वाविरोधः स्पष्ट एव ।

च ।७।२।९। एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न । शास्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तो
त्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ॥ हलसूकरयो
पुवः ।३।२।१८३। पुङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हल
सूकरस्य वा पोत्रं मुखमित्यर्थः ॥ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।३।२।१८
अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥ पु
संज्ञायाम् ।३।२।१८५। पवित्रम् ॥

अथोणादयः ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः । वायुः । पायु
दम् । जायुरौषधम् । मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यमिति साधुः । आशुः
घ्रम् ॥ हरिमितयोर्द्रुवः । द्रु गतौ । अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित
हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवतीति मितद्रुः समुद्रः ॥ शते च । शतधा
तीति शतद्रुर्नदीभेदः ॥ अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः । एते कूप्रत्य
न्ता निपात्यन्ते ॥ शमेर्ढः । बाहुलकात् इत्संज्ञा ढस्य षयादेशः इट् च न भवा
'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ' ॥ कमेरठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक

मूषिकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति' इति मेदिनी । 'खण्डोऽस्त्री नखुनिकारभाण
दयोः' इति मेदिनी । मन ज्ञाने । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शङ्खभेदे क्लीबं तु वस्तुनि
इति मेदिनी ॥ पतिचण्डिभ्यामालञ् । 'पातालं नागलोके स्यादिवरे वडवान
इति मेदिनी । चण्डालो मातङ्गः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्युज्ज्वलदत्तः । तन्न
'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्राऽमित्रेभ्यश्छन्दसि' इति चण्डालशब्दात्स्व
र्णं विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् ॥ गन्गम्यद्योः । गङ्गा । अङ्ग

१ हो ढः धत्वष्टुत्वढलोपाः । २ 'नहो धः' इति धत्वम् । ३ एतेन हलसूकरयोरभिधेय
प्रुभयत्र च निरस्तम् । ४ यत्नेव रुढिरिति भावः । ५ धू विधूनने इति कुटादिरेव ग्र
निरनुबन्धकत्वात् । अत एव 'गाङ्कुट'–इति ङित्वाद्गुणनिषेधे वक्ष

पुरोडाशः । भृञः किन् नुट् च । भृञो गन्कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः पिङ्गा-
ऽलिधूम्याटाः' । शृणातेर्ह्रस्वश्च । शृङ्गम् । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदि-
यक्षिणीभ्यो मन् । एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः । सोमः ।
होमः । सर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेम कुशलम् । क्षौमम् । भाम आदित्यः । यामः ।
वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्य-
यस्यायं टिलोपो नतु प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् ॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविम-
वामुपधायाश्च ।६।४।२०। एषामुपधावकारयोरूठ् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च
प्रत्यये । अत्र क्ङितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्शनात् । स्वरादि-
पाठादव्ययत्वम् । अवतीति आम् । ग्रसेरा च । ग्रासः । अविसिविसिशुषिभ्यः
कित् । एभ्यो मन् । ऊमं नगरं । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः शुष्ममग्निसमीपयोः ।
[illegible]ः । धृ धातोर्निपातोऽयम् । ग्रीष्मः । ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ अशूप्रुषिलटिकणि-
खटिविशिभ्यः क्वन् । अश्वः । 'पुष्पः स्याद्दतुसूर्ययोः' । लट्वः पक्षिभेदः फलं च ।
[illegible]ल्वं पापम् । खट्वा । विश्वम् । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । यौति
[illegible]ते युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्युवा सूर्यः ।
[illegible]तिदीव्यत्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः । उपिकुषिगार्तिभ्यः स्थन् । ओष्ठः ।
[illegible]ोष्ठः । गाथा । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । पातृतुदिवचि-
रिचिसिचिभ्यस्थक् । 'पीथो रविर्घृतं पीथं' । तीर्थं शास्त्राऽध्वरक्षेत्रोपायोपाध्या-
[illegible]मन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्' इति विश्वः । तुत्थोऽग्निः ।
[illegible]क्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्धचेरपि । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' सिक्थम् ।
ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लौः । नौः । च्विरयम् । डौरित्येव । ग्लौकरोति ।
'कृन्मेजन्तः' इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति ।
गमेर्डोः । 'गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां
भूमौ तु सुरभावपि ॥ नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु' इति । बाहुलकात्
द्युतेरपि डोः । 'द्यौः स्त्रीस्वर्गान्तरिक्षयोः' ॥ रातेर्डैः । राः । भ्रमेश्च डूः । भ्रूः ।
धात्वमेः । अग्रे गूः । उन्देर्नलोपश्च । चाद्युच् । ओदनः । गमेर्गश्च । चाद्युच् ।

गगनम् । कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रं । निधनं कुलनाशयोः । धृषेर्धिष च संज्ञायाम् । धिषणो गुरुः । धिषणा धीः । तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायाम् । शंसादिभ्यः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तो चाऽनिटौ । शंस्ता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः । 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' । बाहुलकमन्यत्रापि । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्यादि । नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ । एते तृजन्ता निपात्यन्ते । नप्ता । इत्यादि । सुञ्यसेर्ऋन् । स्वसा । यतेर्वृद्धिश्च । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' । नञि च नन्देः । न नन्दतीति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः । दिवेर्ऋः । देवा । देवरः । 'स्वामिनो देवृदेवरौ' । नयतेर्डिच्च । ना । नरौ । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ॥ 'अर्चिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः' । हविः सर्पिः । इसमन्त्रन्क्विषु च ।६।४।९७। छदिः ह्रस्वः स्यात् । छदिः पटलं । छर्दिः । बर्हेर्नलोपश्च । 'बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः' । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः । ज्योतिः । जनेरुसिः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥ अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । यजुः । तनुषी । धनुः । धनुरस्त्रियाम् । 'तपुः सूर्याग्निशत्रुषु' । एतेर्णिच्च । आयुः । आयुषी । चक्षेः शिच्च । चक्षुः । मुहेः किच्च । मुहुः पुनः अव्ययम् । पानीविषिभ्यः पः । रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । वेष्पः पानीयम् । स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः । सुशृभ्यां निच्च । चात्कित् । सूपः । बाहुलकादूत्वम् । शूर्पः । कुयुभ्यां च । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्निति कूपः । युवन्ति बध्नन्ति अस्मिन्निति यूपः । खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः । सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् । अयामन्तेति णेरय् । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः । मदयित्नुः । मदिरा । अशेः सरः । अक्षरम् । वसेश्च । वत्सरः । संपूर्वाच्च । संवत्सरः । परिवत्सरः । कृदाशालिकलिगर्दिभ्यो

ऽभच्। करभः। रासभः। शलभः। कलभः करिशावकः। गर्दभः। ऋषिवृषिभ्यां कित्। ऋषभः। वृषभः। रासिवल्लिभ्यां च। रासभः। वल्लभः। नियो मिः। नेमिः। अर्तेरूच्च। ऊर्मिः। भुवः कित्। भूमिः। अङ्गेर्निर्नलोपश्च। अग्निः। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। वह्निः। श्रेणिः। श्रोणिः। योनिः। द्रोणिः। ग्लानिः। हानिः। तूर्णिः। पातेर्डतिः। पतिः। सूङः क्रिः। सूरिः। अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्। अद्रिः। शद्रिः। शर्करा। भूरि प्रचुरम्। शुभ्रिः। ब्रह्मा। वलिमलितनिभ्यः कयन्। वलयः। मलयः। तनयः॥ माछाससिभ्यो यः। माया। छाया। सस्यं। बाहुलकात्सव्यं दक्षिणवामयोः। जनेर्यक्। 'ये विभाषा'। जन्यं युद्धम्। जाया। सर्वधातुभ्य इन्। पचिरसिः। तुडिः। तुण्डिः। वलिः। वटिः। यजिः। काशत इति काशिः। पतिः। मडिः। केलिः। 'मसी परिणामे'। मसिः। बोधिः। नन्दिः। कलिः॥ 'हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ। चन्द्रे कीले प्लवंगे च यमे वाते च कीर्तितः' इति। इगुपधात्कित्। ऋषिः। शुचिः। मनेरुच्च। अतः। मुनिः। जनिघसिभ्यामिण्। जनिर्जननम्। घासिर्भक्ष्यमग्निश्च। अच इः। रविः। तरिः। पविः। कविः। अविः। कुण्डिकम्प्योर्नलोपश्च। कुडिः। कपिः। इषेः क्सुः। इक्षुः। कृषेर्वर्णे। नक् स्यात्। कृष्णः। दाभाभ्यां नुः। दानुः दाता। भानुः। विषेः किच्च। विष्णुः। सितनिजनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्। सेतुः। तन्तुः। जन्तुः। गन्तुः। मस्तुर्दधिमण्डम्। सक्तुः। ओतुः। धातुः। क्रोष्टा। अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः। अवीर्नारी रजस्वला। तरीः। स्तरीः। तन्त्रीः। यापोः किद्द्वे च। ययीः। 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः'। वातप्रमीः। निपातोऽयम्। लक्षेर्मुट् च। लक्ष्मीः। सर्वधातुभ्यो मनिन्। कर्म। चर्म। भस्म। जन्म। शर्म। स्थाम। बृंहेर्नोच्च। नकारस्य अकारः। 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः'। नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन्।

---

१ मन ज्ञानेऽस्मादिन् स्यात्स च कित्। अकारस्योकारादेशश्च। मन्यते जानातीति मुनिः। 'मुनिः पुमानवसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' इति मेदिनी।

र्थे निपात्यन्ते । सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । साम आत्मा । हनिमशिभ्यां
सिकन् । 'हंसिका हंसयोषिति' । मक्षिका । गिरं उडच् । गरुडः । नृ
सोऽद्रिः । शरत् । शरदृषदहृल्योः । मरुदपनम् । त्यजितनियजिभ्यो डित्
त्यद् तद् यद् । एतेस्तुट् च । एतद् । युष्यसिभ्यां मदिक् । युष्म
अहम् । इन्देः कमिन्नलोपश्च । इदम् । कायतेर्डिमिः । किम् । सर्व
धातुभ्यः ष्ट्रन् । वस्त्रम् । अस्त्रम् । शास्त्रम् । अमिचिमिदिशसि
भ्यः क्त्रः । आम्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् । पुवो ह्रस्वः । पुत्रः
स्त्यायतेर्ड्रट् । स्त्री । सूचेः स्मन् । सूक्ष्मम् । पातेर्डुम्सुन् । पुमान्
वसेस्तिः । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' । स्वायसेः । स्वस्ति । वौ तसेः । 'वितस्ति
र्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेतः । सरः । पयः । पयसी इत्या
अशेर्देवने युट् च । देवने स्तुतौ । यशः । उब्जेर्बले बलोपश्च । ओज
श्वयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च । श्वयतेः शिर आदेशोऽसुन्किच्च । शिरः । अ
र्त्तेश्च । उरः । भूरञ्जिभ्यां कित् । भुवः । रजः । वसेर्णिच्च । वासो वस्त्र
चन्देरादेश्च छः । छन्दः । पचिवचिभ्यां सुट् च । 'पक्षती तु स
पक्षौ' । वक्षः । नञि हन एह च । अनेहा । अनेहसौ । विधाञो वेध च
वेधाः । चन्द्रे मो डित् । चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स च डित् । चन्द्रमाः । उ
कित् । उषः अप्सराः । सर्तेरप्पूर्वादसिः । प्रायेणाऽयं भूम्नि । अप्सरसः । व
कनसिः । उशना । अदिभुवो डुतच् । अद्भुतम् । गुधेरूमः । गोधूम

१ गॄ निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुडा भवत इति विगृह्य डीङो अत्र
पृषोदरादित्वादन्त्यलकारलोपे गरुडशब्दं डेटेन व्युत्पादयन्ति । २ दशपादी तु अ
सर्वधातुभ्यो मनिष्यतीत्याशयेन सूत्रमेव पठितम् । अत एवाधिक प्रक्षिप्तमित्यादुः
३ ष्टैस्त्यै शब्दसंघातयोः । डित्वाट्टिलोपः । लोपो व्योरिति यलोपः । टित्वान्ङीप् । ४
आह्लादे । अस्मादसुन् आदेश्छकारश्च । 'छन्दः पद्यमभेदेऽपि स्वैराचाराभिलाषयोः'
इति मेदिनी । अकारान्तोऽप्ययम् । 'छन्दावभिप्रायवशौ' इत्यमरद्विरूपकोशौ । ५ अदिस्त्यद
आश्चर्यकार्थेऽस्मिन्नुपपदे भूधातोर्डुतच् । डित्वाट्टिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् । ६ गुध परिवे
गुध्यते परिवेष्ट्यते प्राणिभिरिति विग्रहः ।

दिः को हलोपश्च । तृणम् । उदि चेर्डैसिः । उच्चैः । नौ दीर्घश्च । नीचैः ।
णो यण्गुग्घ्रस्वश्च । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् । उदिदृणातेरजजौ पूर्वपदान्त्य-
लोपश्च । उदरम् । डित्खनेर्मुट् चोदात्तः । अजल् च डिद्धातोर्मुट् ।
खम् । अमेः सन् । असः । मुहेः खो मूर्च । मूर्खः । नहेर्हलोपश्च ।
खः । शीङो ह्रस्वश्च । शिखा । माङ ऊखो मय च । मयूखः । जनेष्टन्लो-
पश्च । जटा । क्लिशेरन् ललोपश्च । केशः । फलेरितजादेश्च पः । पलितम् ।
कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् । करकः । कटकः । नरकः । 'नरको नारकोऽपि च'
इति द्विरूपकोशः । चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कीचकः ॥ जनेररष्ठ च ।
जठरम् । हर्यतेः कन्यन् हिर च । हिरण्यम् । कृञः पासः । कर्पासः ।
बिल्वादित्वात्कार्पासम् । ऊर्णोतेर्डः । ऊर्णा । दधातेर्यन् नुट् च । धान्यम् ॥
चतेररन् । चत्वारः । प्राततेररन् । प्रातः । अमेस्तुट् च । अन्तः । दहेर्गो
लोपो दश्च नः । दहेर्गप्रत्ययो धातोरन्तस्य लोपो दस्य नः नगः । हन्तेरच्
घुरच् । घोरम् । तरतेर्ड्रिः । त्रयः । ग्रहेरनिः । ग्रहणिः । प्रथेरमच् ।
प्रथमः । चरेश्च । चरमः । मङ्गेरलच् । मङ्गलम् । इत्युणादिः ॥

अथोत्तरकृदन्तम् ।

उणादयो बहुलम् ।३।३।१। एते वर्तमाने संज्ञायां बहुलं स्युः । केचिदवि-
हिता अप्यूह्याः । "संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमे-
तच्छास्त्रमुणादिषु" । **दाशगोघ्नौ संप्रदाने** ।३।४।७३। एतौ निपात्येते । दाशन्ति
तस्मै दाशः । गां हन्ति असै गोघ्नः अतिथिः । **तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां
क्रियार्थायाम्** ।३।३।१०। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोरेतौ स्तः ।
मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । **कालसमयवेला-**

---

१ 'वर्तमाने लट्' इत्यतो वर्तमानग्रहणं पुनःसंज्ञायामित्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते । २ इत्येतल्लिङ्गविहितः स तु शङ्कुरपि भवति शङ्कुलेति प्रयोगदर्शनात् । ३ अनादिरेवास्येव नतु सर्वोऽस्तीत्यर्थः । इतोऽरल्प्प्रत्ययं दृष्ट्वा शाब्दिकः प्रकृतिस्थाने । ४ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । ५ [illegible]

सु तुमुन् ।३।३।१६७। कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ भावे ।३।३।
सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् । पाकः ॥ अकर्तरि च कार
संज्ञायाम् ।३।३।१९। कर्तृभिन्ने कारके घञ् ॥ घञि च भावकरणये
।६।४।२७। रञ्जेर्नलोपः । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥ निव
सचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ।३।४।४१। एषु चिनोतेर्घञादेश्च क
उपसमाधानं राशीकरणम् । निकायः । आकायः[1] । कायः । गोमयनिकायः ॥ एर
।३।३।५६। इवर्णान्तादच् । चयः ॥ ऋदोरप् ।३।३।५७। ऋदन्तादुवर्णान्ताद
करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः । घञर्थे कविधानम् । प्रस्थः
विघ्नः ॥ ड्वितः क्त्रिः ।३।३।८८। भावे समावात् ॥ क्त्रेर्मम् नित्यम् ।४।४।२
क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्निर्वृत्तेऽर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ॥ ट्वित
ऽथुच् ।३।३।८९। अयमपि भावे । टुवेपृ कम्पने । वेपथुः । श्वयथुः । यजया[2]
यतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।३।३।९०। यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः[3] । प्रश्
रक्ष्णः ॥ स्वपो नन् ।३।३।९१। स्वप्नः ॥ उपसर्गे घोः किः ।३।३।९२। प्र
उपाधिः ॥ स्त्रियां क्तिन् ।३।३।९४। स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् । घञोऽपवादः
कृतिः । स्तुतिः । (ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वक्तव्यः) । तेन नत्वम्
कीर्णिः । गीर्णिः । धूनिः । लूनिः । पूनिः ॥ (संपदादिभ्यः क्विप्) सम्पत्
विपत् । आपत् । क्तिन्नपीष्यते । संपत्तिः । विपत्तिः । आपत्तिः ॥ ऊतियूतिजू
सातिहेतिकीर्तयश्च ।३।३।९७। एते निपात्याः ॥ कृञः ।३।३।९९। क्यप्
कृत्या ॥ श च ।३।३।१००। कृञः शः । चात् क्तिन् । प्रकरणम् । प्रक्रिया[4]
कृतिः ॥ इच्छा ।३।३।१०१। इषेर्निपातोऽयम् ॥ अ प्रत्ययात् ।३।३।१०२। प्र

---

१ आचीयन्तेऽस्मिन्निष्टका इत्याकायः । अधिकरणे घञ् । अग्निस्थलविशेषस्य संज्ञा
२ भावेऽकर्तरिकारके चेति वर्तते । अत एव 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इत्यत्र इज्यते य
इति व्याचक्षते । ३ 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शः । ४ यदा भावकर्मणोः शः त
'सार्वधातुके यक्' 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः । अन्यत्र तु यगभावेऽपि शे प
रिङादेशे कृते इयङि सति रूपं तुल्यम् ।

यान्तेभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥ **गुरोश्च हलः** ।३।३।१०३। गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामप्रत्ययः । ईहा । ऊहा ॥ **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** ।३।३।१०४। जृष् 'ऋदृशोऽङि गुणः' । जरा । त्रपूष् त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । (**कृपेः संप्रसारणं च**) । कृपा ॥ **आतश्चोपसर्गे** ।३।३।१०६। अङ् स्यात् । उपदा । अन्तर्द्धा ॥ **ण्यासश्रन्थो युच्** ।३।३।१०७। टापवादः । कारणा ॥ **रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्** ।३।३।१०८। प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्वचिन्न । शिरोर्तिः । (**धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः**) आसिका । (**इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे**) । पचिः । पचतिः । (**वर्णात्कारः**) निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । (**रादिफः**) । रेफः ॥ **नपुंसके भावे क्तः** ।३।३।११४। **ल्युट् च** ।३।३।११५। हसितम् । हसनम् ॥ **करणाधिकरणयोश्च** ।३।३।११७। ल्युट् । अनुमानः । अनुमानी ॥ **पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण** ।३।३।११८। **छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य** ।३।४।९६। द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे । दन्तच्छन्दः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः । **अवेतॄस्त्रोर्घञ्** ।३।३।१२०। अवतारः । अवस्तारो जवनिका ॥ **हलश्च** ।३।३।१२१। हलन्ताद्घञ् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिकमित्यपामार्गः ॥ **ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्** ।३।३।१२६। एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे ईषत्करः । सुकरः ॥ **आतो युच्** ।३।३।१२८। खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ **आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः** ।३।३।१७०। अवश्यंकारी । शतंदायी ॥ **कृत्याश्च** ।३।३।१७१। तथा धातोः । अवश्यं सेव्यो हरिः । शतं देयम् ॥ **क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्** ।३।३।१७४। आशिषि । वातिर्वायुः । शिवो देयादेनं शिवदत्तः ॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा** ।३।४।१८।

१ कथं तर्हि 'मुखाब्जगन्धलब्धेः' इति माघः 'भिक्षोपलब्धिः' इत्यमरश्च । भित्वादिषु लभेस्त्वेव कुचितम् । सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेरिति भाष्यप्रयोगाज्ञापकाद्वा सिद्धिरपि बोध्यः । २ 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया ।